

HERMENEVS

VIERENVEERTIGSTE JRG., No. 5/6 JUNI 1973

Een onopgemerkt Latijns gedicht van Gerardus Joannes Vossius

Aan Latijnse en Griekse gedichten heeft Gerardus Joannes Vossius (1577–1649) in verhouding tot zijn eerbiedwaardig wetenschappelijk oeuvre opvallend weinig nagelaten. De geleerde heeft het dichten kennelijk als bijzaak beschouwd, en de gedachte om zijn „verzamelde gedichten” uit te geven is dan ook niet bij hem opgekomen. Dit in tegenstelling met tijdgenoten als Barlaeus, Grotius, Heinsius en Huygens. Wél hebben zijn door Aristoteles-Scaliger geïnspireerde *theoretische* geschriften over de *ars poetica* grote invloed uitgeoefend¹.

De Vossius-kenner Dr. C. S. M. Rademaker heeft in zijn dissertatie² op pp. 291/292 de hem bekende gedichten van Vossius bijeengebracht, in het totaal: 17 gelegenheidsgedichten (16 in het Latijn, 1 in het Grieks). Deze verzen worden her en der verspreid aangetroffen, en het is Rademakers verdienste ze uit oudere Vossius-litteratuur verzameld en hun aantal door eigen vondsten vermeerderd te hebben. Het merendeel is reeds in Vossius' tijd in druk verschenen; in de overige gevallen levert Vossius' briefwisseling ofwel de tekst zelf of alleen nog maar het bewijs dat een bepaald gedicht bestaan moet hebben. Onder zijn nagelaten manuscripten bevinden zich geen gedichten, zodat wij wel mogen concluderen dat hij hoofdzakelijk *gelegenhids*verzen heeft gemaakt en zich dus in de meeste gevallen waarschijnlijk *op verzoek* tot dichten zette. Het heeft hem aan tijd en wellicht inspiratie ontbroken zelfstandig poëtisch werk voort te brengen³.

Een niet al te grote oogst dus, wanneer we een vergelijking maken met de dichtbundels van genoemde tijdgenoten. Toch mag men wel aannemen dat Vossius meer van dit soort gelegenheidsverzen heeft geschreven. Het probleem is echter dat deze gedichten (bijv. *epithalamia*) in zeer beperkte oplage werden gedrukt, en exemplaren ervan derhalve uiterst zeldzaam zijn geworden. Ook kan men ze tegenkomen als lofdicht in de meest diverse boeken, als bijdrage in een *album amicorum*, om van onderschriften bij portretten maar te zwijgen⁴. Het is duidelijk dat de ontdekking van dergelijke verzen louter op toeval berust. Zo ook bij het hierna te bespreken gedicht⁵.

In 1610 publiceerde Henderick Joosten Speuy (ca 1575-1625), een thans vergeten tijdgenoot van Jan P. Sweelinck, zijn tweestemmige

zettingen van de *Psalmen Davids* voor orgel ofclavecimbel⁶. Deze in Den Briel geboren organist van de Grote Kerk en Augustijner Kerk te Dordrecht – in 1618 was hij organist bij de Synode van Dordt – wist zich voor zijn uitgave te verzekeren van een aanbevelingsgedicht, vervaardigd door de toenmalige rector van de Latijnse School te Dordrecht, Gerardus Joannes Vossius. Hoewel deze nog aan het begin van zijn wetenschappelijke carrière stond, was zijn naam reeds gevestigd door de publicatie van zijn *Oratoriarum institutionum libri sex* (Leiden 1606; Dordrecht 1609). Het zal Speuy dan ook verheugd hebben een gedicht van Vossius in zijn uitgave te kunnen laten afdrucken. Helaas is ons over verdere contacten tussen Vossius en Speuy niets bekend. Wij mogen in ieder geval aannemen dat Vossius als theoloog grote interesse voor Speuy's psalmcomposities heeft gehad. De muziek van Speuy is echter in vergetelheid geraakt, en daarmee het gedicht van Vossius. Het feit dat nog slechts twee exemplaren van de druk bekend zijn spreekt voor zich.

Vossius' gedicht is voor het eerst pas weer in 1962 afgedrukt, in facsimile, door de musicoloog Frits Noske in zijn uitgave van Speuy's psalmzettingen⁷. Aan de inhoud van het gedicht werd door hem in genoemde uitgave echter geen aandacht besteed⁸. Het lijkt mij daarom nuttig, vooral omdat ook ná Noske's Speuy-uitgave het gedicht niet in de Vossius-litteratuur is doorgedrongen, het hier met vertaling en commentaar te publiceren. Het belicht een van de vele contacten die Vossius met tijdgenoten heeft onderhouden, i.c. met een musicus⁹.

*Gerardi Joh. F. Vossi Heidelbergensis Carmen
In honorem excellentis Musici Henrici Justi Speui,
cum primus harmoniam Psalmorum Davidicorum
Organis sacris & Clavicymbalis, ut vacant, canendorum
in lucem ederet, ac Illustribus D.D. Ordinibus
foederatarum Belgicae Provinciarum consecraret.*

Clarus Aristoni decertans Eunomus olim,
Vt raucum coepit stridere fracta fides,
Phoebum oravit opem: mox se, quae damna rependit,
Intulit harmoniae suave cicada canens.
5 Musica nempe domos tetigit quoque cura supemas.
Nunc etiam cordi quis neget esse Diis?
Otia vix Batavis proceres fecere, sororum
Dordrechtii posuit turba novena pedem,
Belgarumque aliis docuit praecurrere *Justum*,
10 Divina Organicis adsociando modis.
Indicium faciet Jessaei Musa, metallo

- Arguto Batavos docta sonare sonos.
 Phoebo equidem victor quod debuit Eunomus, illud
 Nunc Justus Musis debeat arte novâ.
 15 Ac Phoebo ille quidem cytharam suspendit eburnam.
 Haut Musis Justus cantica sacra dicat.
 Mirari noli. Musarum jussa capessit,
 Queis est cultoris maxima cura sui.
 Ergo nunc Patribus se posthabuere; nec illam
 20 His pigitum caussam pandere consilii:
 Ingenium atque artes dare se; dare caetera Patres,
 Rex superûm, terrae queis dedit esse Deos.

Een gedicht van Gerard Jansz. Vos, geboortig van Heidelberg, ter ere van de uitnemende musicus Henderick Joosten Speuy, bij de gelegenheid dat deze als eerste een zetting van de Psalmen Davids voor het gewijde orgel en het zogenoemde clavecimbel in het licht gaf, en opdroeg aan de Illustere Heren Staten der Verenigde Provinciën van Holland.

De voortreffelijke Eunomus, eens in een beslissende strijd gewikkeld met Ariston, bad Apollo om hulp, toen een gebroken snaar schor begon te snorren. Spoedig hierop mengde zich in de harmonie een zoetgevooisde krekkel, die daardoor de schade ophief. Immers ook de zorg voor de uitvoering der Muziek is tot de hemelse verblijven doorgedrongen. Wie kan ontkennen dat deze ook nu Goden ter harte gaat?

Nog maar nauwelijks hebben de Overheden voor de Hollanders een Bestand gesloten, of een schare van Negen Zusters heeft te Dorcht voet aan wal gezet, en heeft Joost onderwezen de andere Hollanders voor te gaan in de kunst om gewijde stof met orgelklanken te verbinden. Het bewijs hiervan zal leveren Davids Muze, bedreven in het doen klinken van deze Hollandse klanken door middel van de helder-klinkende orgelpijp.

Wat Eunomus, voorzeker, bij zijn overwinning aan Apollo verschuldigd is geweest, moge dat thans Joost met zijn nieuwe kunst aan de Muzen verschuldigd zijn. En Eunomus wijdt dan ook rijn ivoren citer aan Apollo; met draagt Joost zijn Gewijde Gezangen aan de Muzen op. Wees hierover niet verbaasd. Hij volgt slechts het bevel van de Muzen, die het met hnar vereerder zeer goed voorhebben.

Dus hebben zij zichzelf bij de Vroede Vaderen achtergesteld; en niet heeft het haar gespeten voor haar besluit deze reden bekend te maken: Aanleg en Kunsten schenken zij; het overige verschaffen de Vaderen, aan wie de Koning der hemelingen het vergund heeft 'Goden op aarde' te zijn.

COMMENTAAR

OPSCHRIFT

Gerardi Joh. F. Vossi] Gerardi Johannis Filii Vossi. In zijn vroege werken (bijv. *Oratoriarum institutionum libri sex*, Leiden 1606) noemt Vossius zich: Gerard, de zoon van Jan (hij gebruikt ook wel eens het patronymicum *Joannides*); later noemt hij zich: Gerardus Joannes.

Heidelbergensis] In het begin van de lente van het jaar 1577 werd Vossius te Heidelberg geboren, waarheen zijn ouders waren uitgeweken. Cf. Rademaker, *op.cit.*, p. 6.

primus] Duidelijk laat Vossius uitkomen dat Speuy als eerste in Nederland dit soort psalmzettingen gepubliceerd heeft (cf. vs. 9, *praecurrere* en vs. 14, *arte novâ*). Het betreft tweestemmige instrumentale zettingen voor orgel of clavecimbel, die voor huiselijk gebruik bestemd waren en misschien ook in de eredienst als psalmvoorspel gebruikt zijn. Bovendien moet Speuy's uitgave als de vroegste in Nederland gedrukte klaviermuziek beschouwd worden.

harmoniam] zetting. De psalmmelodie verschijnt in deze stukken meestal afwisselend in onder- en bovenstem als *cantus firmus*.

Psalmodorum Davidicorum] Speuy's bundel bevat 21 psalmzettingen, twee zettingen van het „Vader ons in Hemelrijk” en een van de „Lofsanck Maria” (Magnificat).

&, *et*] De stukken kunnen op orgel of op clavecimbel gespeeld worden. Dit geldt voor veel klaviermuziek uit deze tijd.

Clavicymbalis, ut vocant] *clavicymbalum*. De vroegst bekende vorm van dit Latijnse woord voor clavecimbel dateert reeds van 1404: *clavicymbalum*. Later vinden wij varianten als *clavicymbalum*, *clavicimbalum* en *clavicymbalum*. Doorgaans is met dit woord het clavecimbel bedoeld. Seb. Virdung en J. C. Scaliger gebruiken het echter voor een rechthoekig instrument, terwijl M. Mersenne met *clavicymbala* een carillon met claviatuur aanduidt (cf. Sibyl Marcuse, *Musical instruments. A comprehensive dictionary*, Londen 1966, s. vv. *clavicimbalum* en *harpsichord*). Het woord *clavecin* wordt in Frankrijk pas sinds 1611 gebruikt, vandaar dat we in de Franse titel van Speuy's uitgave nog de aanduiding *Espinette* vinden. In Vossius' tijd werd de clavecimbelbouw in Noord-Nederland nog maar nauwelijks beoefend; de instrumenten werden meestal uit Antwerpen geïmporteerd (cf. Alan Curtis, „Dutch harpsichord makers”, in: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, 19 (1960-1963), pp. 44-66.

Illustribus D.D. Ordinibus etc.] D.D.: Dominis. Speuy heeft zijn werk in eerste instantie opgedragen aan de Staten-Generaal. Het exemplaar in de Euing Library, Glasgow bevat een in het Frans gestelde opdracht d.d. 1 jan. 1610 (kennelijk een nieuwjaarsgeschenk, *strena*) „Aux tres illustres puissans et tres sages Seigneurs, messeigneurs les Etats generaux des Provinces Unies”. Waarschijnlijk met het oog op financieel voordeel droeg Speuy op 5 april 1610 hetzelfde werk met een bijna gelijklopende opdracht op aan Jacobus I van Engeland

(„A haut et puissant, Jacob Premier, Roy de la Grande Bretagne, France et Yrland, protecteur de la foy, &c.”). Deze opdracht vinden we in het Londense exemplaar. Jacobus, die zijn Latijn goed beheerste, zal het gedicht van Vossius, waarin de opdracht aan de Hollandse Staten-Generaal vermeld wordt, wel vreemd gevonden hebben! Wij “weten dat Speuy op 25 febr. 1610 door de Staten-Generaal voor zijn opdracht werd beloond met „de somme van tsestich ponden van XL grooten ’t stuck”. Over een reactie van Jacobus is niets bekend.

GEDICHT

Vossius’ carmen is geschreven in elegische disticha, ieder bestaande uit een hexameter en een pentameter. De opbouw van het gedicht verraadt onmiskenbaar rhetorische invloed. In het *exordium* (vss. 1–6) toont Vossius met een *exemplum*, genomen uit de klassieke oudheid, aan dat de Muziek de Goden ter harte gaat. Dit geldt niet alleen voor de *oudheid* (citharoedus Eunomus!), maar ook voor *Vossius’ eigen tijd*, zoals blijkt uit de volgende 6 verzen (vss. 7–12). In een levendige beschrijving ontmoeten wij de organist Henderick Speuy uit Dordrecht. Al gauw wordt echter duidelijk dat wij nu met een *christelijk* zanger te doen hebben (vss. 11/12 vormen het middelpunt van het gedicht!). Wederom in een groep van 6 verzen (vss. 13–18) volgt dan een vergelijking van beide zangers, gevolgd door een *conclusio* (vss. 19–22).

vss. 1–4] De Zuid-Italische citharoedi Eunomus uit Locri en Ariston uit Rhegium streden op de Pythische Spelen te Delphi om de overwinning. Er ontstond een twist over de vraag wie van beiden het eerst zou mogen optreden. Ariston beroept zich op zijn voorouders (let op de naam *Ariston!*), inwoners van Chalcis die eertijds vanuit *Delphi* vertrokken om Rhegium te stichten. Eunomus vindt dat Ariston eigenlijk niet eens als deelnemer in aanmerking komt, omdat Ilij uit een gebied afkomstig is waar de krekels stom zijn; in zijn eigen streek, het aan Rhegium grenzende Locri, zingen zij daarentegen prachtig. (De oorzaak van dit verschijnsel is het feit dat de krekels van Rhegium constant in de schaduw leven, die van Locri echter door de zon beschenen worden. Locri wordt nl. van Rhegium gescheiden door het riviertje de Alex, waarvan de loop een diep ravijn volgt). Tijdens de wedstrijd breekt een snaar van Eunomus’ citer. Een krekelt vervangt met zijn welluidende zang het geluid van de kapotte snaar, zodat Eunomus toch nog als winnaar uit de bus komt; hij levert zogezegd de beste νόμος Πυθικός (let op de naam *Eunomus!*). In zijn woonplaats Locri wijdt Eunomus zijn standbeeld aan Apollo. Hij laat zich afbeelden met een citer, waarop een krekelt zit.

Deze sage is opgetekend door TIMAEUS VAN TAUROMENIUM (ca

356-260 v. Chr.). De fragmenten (F. Jacoby, *FGrHist*, Timaios 566 F 43a/b) zijn overgeleverd door ANTIGONUS VAN CARYSTUS (3e eeuw v. Chr.), *Hist. mirab.*, 1 (ed. van Otto Keiler in: *Rerum naturalium scriptores Graeci minores*, vol. I, Leipzig 1877) en door STRABO, 6, 1, 9 (= p. 260). Voorts vinden wij het verhaal, of een toespeling erop, bij de volgende auteurs: de mythograaf CONON (1e eeuw v. Chr./1e eeuw n. Chr.), *Narrat.*, 5 (= F. Jacoby, *FGrHist*, Konon 26 F 1, 5; *Mythographi Graeci* ed. A. Westermann, 1843, p. 127), CLEMENS ALEXANDRINUS (150-215), *Protrept.*, 1, 1, 2-3 (bij deze tekst een scholium van Arethas, volgens hetwelk Eunomus' wij geschenk niet in Locri, maar in Delphi stond), GREGORIUS VAN NAZIANZE (320-390), *Epist.* 175 (Budé-editie van Paul Gallay, vol. II, Parijs 1967) en in dichtvorm in de ANTHOLOGIA GRAECA, VI 54 (Paulus Silentiarius, 6e eeuw n. Chr.; in dit epigram heet de tegenstander van Eunomus *Parthes*) en IX 584 (anoniem; Eunomus' tegenstander *Spartis*, het wijgeschenk in Delphi). Tot zover onze (Griekse) bronnen. In de Renaissance vinden we een Latijnse versie van het verhaal onder de *Adagia* van ERASMUS (vermeld bij Adagium 414 *Acanthia cicada* (LB, II, col. 186); de krekels in *Acanthum* blijken ook stom te zijn) en in de *Emblemata* van ANDREA ALCIATI (1492-1550). Omdat Vossius Alciatus soms letterlijk volgt, laat ik diens epigram hier volgen. Ik citeer naar de eerste *complete* uitgave van de *Emblemata*, verschenen te Lyon in 1550. In deze uitgave bevindt zich het epigram op p. 198; in latere edities is het meestal genummerd als Emblema 184 (of 185):

Locrensis posuit tibi delphice Phoebe cicadam
 Eunomus hanc, palmae signa decora suae.
 Certabat plectro Sparthyn commissus in hostem,
 Et percussa sonum pollice fila dabant.
 Trita fides rauco coepit cùm stridere bombo,
 Legitimum harmonies et uitiare melos,
 Tum Citharae argutans suavis sese intulit ales,
 Quae fractam impleret uoce cicada fidem.
 Quaeque allecta, soni ad legem descendit ab altis
 Saltibus, ut nobis garrula ferret opem.
 Ergo tuae ut firmus stet honos (ô sancte) cicadae,
 Pro cithara hic fidicen aeneus ipsa sedet.

Cf. A. Henkel en A. Schöne, *Emblemata*. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts (Stuttgart 1967), col. 932/933. De noot van Henkel-Schöne dat Alciatus met *hostem* (vs. 3) Ariston zou bedoelen is onjuist; Alciatus noemt duidelijk als tegenstander *Sparthys*, in navolging van *Anth. Graeca*, IX 584.

Alciatus' epigram gaat vergezeld van een houtsnede, die ons een krekkel op een lier toont, zoals ook bij Eunomus' wij geschenk te zien was. Uit de gecommenterieerde Alciatus-editie die in 1621 te Padua bij Petrus Paulus Tozzius verscheen, blijkt dat een antieke gemme met een dergelijke voorstelling (een krekkel boven een lier) in het bezit was van Lorenzo Pignoria (1571-1631): „Imago huius Emblematis cernitur in veteri gemma sarda incisa, apud D. Laurentium Pignorium, quam Romae nactum se cum alijs plerisque venerandae antiquitatis cimelijs, asserit”. Een afbeelding van deze gemme vond ik terug op het titelblad van Athanasius Kircher, *Musurgia universalis sive ars magna consoni et dissoni in X. libros digesta* (Rome 1650; facsimile Hildesheim-NewYork 1970). Als bijschrift lezen we in jambische senarii (waarschijnlijk van Kirchers hand; cf. Alciatus, vss. 3 en 8):

Pulsare certant plectra. Victori repens
Cicada, fractam voce suppleuit fidem.

Factum Eunomij & Aristonis ex gemma Veterum

De betekenis van deze afbeelding is later kennelijk niet voor iedereen meer duidelijk geweest. Sir John Hawkins vond het nodig om in zijn *A general history of the science and practice of music* (1776; Dover-edition, New York 1963, II, p. 636) de afbeelding op Kirchers titelblad te verklaren, op zijn beurt verwijzend naar „Heylin, in his *Cosmography*, edit. 1703, page 63”. Een bron, die voor ons nu niet van belang is, maar wel aangeeft hoe bekend de strijd van Eunomus en Ariston is geweest.

Tot slot van deze excursus wil ik nog wijzen op de onjuiste voorstelling van zaken die Pierre Waltz geeft in zijn Budé-editie van de *Anthologia Graeca*, „note complémentaire” bij VI 54, torn. III, pp. 171/172. Hij interpreteert Strabo's woorden Φησὶ δὲ Τίμαιος, Πυθίοις ποτὲ ἀγωνιζομένους τοῦτόν τε καὶ Ἀρίστων Ἐρηγῖνον ἐρίσαι περὶ τοῦ κλήρου alsof Eunomus en Ariston een kwestie kregen over een erfgoed, en de zaak voor Apollo's tribunaal in Delphi brachten. Deze onenigheid over een stuk grond kon gemakkelijk ontstaan, omdat Locri en Rhegium slechts door een klein riviertje van elkaar gescheiden worden, aldus Waltz. Hij ziet hierbij het door Strabo (Timaeus citerend) genoemde diepe ravijn (βαθεῖαν φάραγγα) over het hoofd en vat κλήρος dus op als *erfdeel*. Het is duidelijk dat hier echter de *loting* bij de Pythische Spelen bedoeld is!

vs. 1 *decertans*] de beslissende strijd, „de finale”.

vs. 2] Cf. Alciatus, Emblema 184, vs. 5.

fides] snaar (*chorda, nervus*). Deze betekenis van *fides* (sing.) komen wij in de oudheid alleen tegen bij Silius Italicus, *Punica*, 11, 452. In het meervoud vinden wij deze betekenis bij Gellius, Prudentius, Claudianus en Macrobius. In klassiek Ladjn betekent *fides* (vooral plur., ook wel sing.): *cithara, lyra*,

vs. 4] Cf. Alciatus, Emblema 184, vs. 7.

suave cicada canons] Cf. Liddell en Scott, s.v. τέττιξ: „This noise (het geluid van de krekel) is freq. used as a simile for sweet sounds, *Il.* 3.151, Hes. *Op.* 582, Sc. 393, Simon. 173, 174 etc.”. Zij werden daarentegen ook spreekwoordelijk als „kwetteraars”. Plato noemt de krekels οἱ τῶν Μουσῶν προφήται (*Phdr.*, 262D). Het is dan ook duidelijk waarom Apollo – afgezien van het feit dat de wedstrijd op de Pythische Spelen plaatsvindt – een belangrijke rol in deze sage speelt. Zie verder over de krekel: Otto Keiler, *Die antike Tierwelt*, Bd. II (Leipzig 1913), pp. 401–406 en het art. van Steier in Pauly-Wissowa, *RE*, s.v. tettix (zeer uitvoerig).

vs. 5] Dat de Muziek de Goden ter harte gaat, ja dat zij zelfs van Goddelijke oorsprong is, zou met vele plaatsen uit antieke en christelijke auteurs gestaafd kunnen worden. Ik wil hier echter met twee latere, misschien minder bekende uitspraken volstaan: van Erasmus het vers „Diuina res est musica” (vs. 30 van *Joanni Okego musico summo epitaphium*; Reedijk Nr. 32, thans door de recente ontdekking van Ockegems sterfdatum (6.2.1497) nader te dateren) en van Joh. Seb. Bacil de notitie bij *Kronieken*, 1, 28, 21 in een onlangs teruggevonden bijbel uit zijn bibliotheek: „NB. Ein herrlicher Beweiss, dass neben anderen Anstalten des Gottesdienstes besonders auch die Musica von Gottes Geist durch David mit angeordnet worden”.

vs. 6] Cf. het motto bij Alciatus’ Emblema 184: *Musicam Dijs curae esse*. Welke „Goden” echter Vossius hier bedoelt, zal aan het eind van het gedicht duidelijk worden.

vs. 7 *Otia*] Vossius zinspeelt op het in 1609 gesloten „Twaalfjarig Bestand”. Cf. Verg., *Ecl.*, 1, 6 (deus nobis haec otia fecit).

Batavis] Zowel het subst. als adiect. *Batavus* hebben in de tweede syllabe een lange a. In dit vers en in vs. 12 dient de a echter kort gelezen te worden, hetgeen in Neolatijnse poëzie bij dit woord wel vaker voorkomt. Een bekend voorbeeld uit de oudheid, waarbij de a kort is: Lucanus, 1, 431.

vss. 7/8] Asyndetische parataxis, waarbij in gedachte een „cum inversum” moet worden aangevuld; cf. bijv. Verg., *Aen.*, 3, 90. I.p.v.

fecere (fecerunt) zou men eerder een impf. of plqpf. verwachten. Toch komt het perf. in de hoofdzin bij deze constructie wel vaker voor (bijv. bij Statius; zie: Hofmann-Szantyr, *Lateinische Syntax und Stilistik*, München 1955, p. 623). *sorum turba novena*] De negen Muzen. Cf. Ovid., *Trist.*, 5, 12, 45 (novem sorores).

posuit pedem] voet aan wal zetten; Dordrecht [*Dordrechtum* of *Dordracum*] is de „Merwedestad”. Voor een afbeelding van de Muzen in een schip, zie bijv.: J. A. van Dorsten, *Poets, Patrons, and Professors* (Leiden 1962), afb. t.o. p. 4.

vs. 9 *Justum*] Vossius kiest misschien opzettelijk Speuy’s tweede voornaam om een woordspel te maken („de rechtvaardige”); zie ook vss. 14 en 16.

vs. 10 *adsociando*] De *proceres* sluiten het verbond met Spanje, de *Muzen* onderwijzen Speuy in het sluiten van een „verbond” tussen de Psalmen en het orgel.

vs. 11 *Indicium faciet*] Cf. Verg., *Geor.*, 2, 246.

Jessaei Musa] Jessaeus: David, de zoon van Jesse. De Joodse Muze verschijnt hier als „Tiende Muze”. Vss. 11/12 vormen het middelpunt van het gedicht!

metallo] orgelpijp. Hoewel David bij uitstek als harpspeler wordt afgebeeld, vinden we hem in de iconographie toch ook wel als orgelspeler.

vs. 15 *suspendit*] Letterlijk in een tempel of in een boom ophangen als votum.

eburnam] *eburnus* bij de dichters vaak voor *eburneus*. Cf. Hor., *Carm.*, 2, 11, 22 (*eburna dic age cum lyra*).

vs. 16] Aan wie Speuy zijn werk wél opdraagt, is reeds door Vossius in het opschrift van zijn gedicht gezegd.

vs. 17 *jussa capessit*] Cf. Verg., *Aen.*, 1, 77.

vs. 18 *queis*] *quibus*; zie ook vs. 22.

vs. 19 *Patribus*] *Patres conscripti*, de Staten-Generaal, de Vroede Vaders; zie ook vs. 21.

se] De Muzen.

vs. 20 *His pigitum pandere*] De verbinding van *piget* met dat. (i.p.v. acc.) en inf., naar analogie van *licet*, komt in later Latijn wel voor; zie Hofmann – Szantyr, *op.cit.*, p. 363.

vs. 21 *caetera*] het overige, zoals: het gezag in de staat, financiën, justitie, onderwijs (Vossius is bursaal van het Leidse Statencollege geweest!) etc. Het sluiten van het Bestand, waardoor voor de Kunsten weer een vruchtbare tijd aanbreekt, valt hier natuurlijk ook onder!

vs. 22 *terrae deos*] Op grond van *Psalm*, 81, 6 [= *Joh.*, 10, 34; cf. ook *Exodus*, 21, 6]: *Ego dixi: Dii estis* (Vulgaat) worden vorsten of machthebbers in een theocratische staat „goden der aarde”, „goden op aarde”, „aardse goden” genoemd. Hierbij is tevens van invloed geweest dat de Romeinen de benaming „*deus*” in deze zin gebruiken (cf. de beschouwingen, met talrijke voorbeelden, van Andreas Alföldi, *Der Vater des Vaterlandes im Römischen Denken* (Darmstadt 1971), pp. 122-138). Een kanttekening op genoemde bijbelplaatsen in de Statenvertaling (Leiden 1637) laat zien dat men de benaming „god” van toepassing achtte op „Magistraten, Richters en Overigheden”. Dit wordt aardig geïllustreerd door enkele verzen van P. C. Hooft, evenals Vossius’ gedicht daterende van 1610:

De vorsten van het volck, en haylighe’ overheden;
De vingeren Juppijns; die waerdelijck beleden
Der Godtheits caeste plaets; in billijcke geboên,
In macht, in voorsicht, Gods Stadthouders; *Aerdsche Goôn*.

Cf. *Gedichten van P. C. Hooft*. Volledige uitgave door Dr. F. A. Stoett, Vol. I (Amsterdam 1899), p. 104. Als voorbeeld van een Latijnse parallel citeer ik enkele verzen van Hugo Grotius uit zijn gedicht *Rex Galliarum* (1598):

Rex nullus nisi qui populo prodesse laborat,
Se ratus illius dominum, sed et esse ministrum.
Hoc qui agit, et tantum subiectae commoda gentis
Curat, hic, ut veterum perhibent oracula vatum,
In terris meruit dici Deus, atque reapse
Justam Regalis mensuram nominis implet.

Cf. *De Dichtwerken van Hugo Grotius*. Oorspronkelijke Dichtwerken, Tweede Deel, Pars I (Assen 1972), pp. 91 en 277/278.

Erasmus, wanneer hij zich enigszins ironisch over deze titulatuur uitlaat, gebruikt de benaming *terrestre numen*, *terrenum quoddam numen*; cf. Adagium 201 *Aut fatuum aut regem nasci oportere* (LB, II, col. UIA) en Adagium 2201 *Sileni Alcibiadis* (LB, II, col. 773F).

Het is nu duidelijk welke „goden” Vossius reeds in vs. 6 bedoelde (let op de overeenkomst van de laatste vershelften van vs. 6 en vs. 22).

Bijlhouwerstraat 2bis
Utrecht

ALFRED M. M. DEKKER

¹ In 1647 verschenen te Amsterdam bij Lodewijk Elsevier: *Poëticarum institutionum libri tres, De artis poeticae natura ac constitutione liber* en *De imitatione cum oratoria, tum praecipue poëtica, deque recitatione veterum liber* (= Opera (Amsterdam 1701), tom. III, pp. 1-192).

² C. S. M. Rademaker, *Gerardus Joannes Vossius* (1577-1649). Zwolle 1967. Zwolse Reeks van Taal- en Letterkundige Studies, 21. Dissertatie Nijmegen. Een Engelse vertaling is aangekondigd.

³ In een brief d.d. 10.10.1628 aan Georg Rataller Doublet noemt Vossius zich een slecht dichter. Aan Janus Bodecherus Benning schrijft hij op 2 juni 1634 dat hij praktisch niet meer tot dichten komt. Cf. Rademaker, *op.cit.*, pp. 292/293. noot 648 en 657.

⁴ Een voorbeeld van zo'n onderschrift geeft Rademaker, *op.cit.*, p. 291. Het is gesigeneerd G. J. V. en hoort by een portret van Johannes Becius senior (1558-1626) door David van Hoogstraten. Hier is natuurlijk bedoeld de Dordtse schilder Dirck van Hoogstraten. Gemist heb ik in Rademakers lijst Vossius' vertalingen uit de *Anthologia Graeca* (VII 677; IX 557, 5-6; X 44; XI 135, 3-4; XVI 223). Zie: James Hutton, *The Creek anthology in France and in the Latin/writers of the Netherlands to the year 1800* (Ithaca-New York 1946; reprint New York-Londen 1967), pp. 252-254.

⁵ Ik dank mijn broer W. H. J. Dekker, drs. mus.sc., die mij op het gedicht van Vossius attent maakte. Voorts gaat mijn dank uit naar Drs. A. B. van Gooi en Dr. L. Ph. Rank voor enkele waardevolle suggesties.

⁶ *De Psalmen Davids, gestelt op het Tabulatur van het Orghel ende Clavecymmel, met 2.Partijen, door Henderick Speuy, Organist der Stadt Dordrecht. / Les Pseumes de Darid, mis en Tableture sur l'Instrument des Orgues & de l'Espinette, a 2. parties, composés par Henri Speuy, Organiste a Dordrecht. Tot Dordrecht, Ghedruckt by Peeter Verhaghen, Boeckvercooper, in de Druckerije, teghen over de Wijnbrugge. Voor den Autheur: 1610.*

Slechts twee exemplaren van deze druk zijn bewaard gebleven: in het British Museum, Londen en in de Euing Library (Univ. Libr.), Glasgow.

⁷ Henderick Speuy (± 1575-1625) *Psalm Preludes for Organ or Harpsichord*. Edited by Frits Noske (Amsterdam-Philadelphia 1962). Rec.: *Music & Letters*, 45 (1964), pp. 194/195 (J. Dalton), *Die Musikforschung*, 18 (1965), pp. 357/358 (W. Breig) en *Notes*, 22 (1966). p. 1319 (D. Fuller). Zie ook: Alan Curtis, „Henderick Speuy and the earliest printed Dutch keyboard music”, in: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, 19 (1960-1963), pp. 143-162. De meeste biographische gegevens over Speuy zijn verzameld door Hans Bol, „Hendrick toosten Speuy, een tijdgenoot van Sweelinck”, in: *Het Orgel*, 54 (1958), pp. 97/98; 129-132.

⁸ Onder het voorwerk in Speuy's uitgave bevindt zich van Speuy's hand een Nederlands acrostichon („Tot Soilum, oft den Schimpers”) op de naam Henderick Speuy, dat door Noske wél in zijn voorwoord is getranscribeerd en van een Engelse en Duitse vertaling is voorzien. Noske maakt een lelijke transcriptiefout, die in de beide vertalingen tot merkwaardige interpretaties heeft geleid. In plaats van „Cerfeynten is gheen Const, blameren Constenaren” moet gelezen worden: „Certejn ten is gheen Const, blameren Constenaren”.

⁹ Wat Vossius' muzikale contacten betreft zij hier nog verwezen naar het feit dat Constantijn Huygens Vossius als een der eersten op 15 febr. 1641 een exemplaar deed toekomen van zijn tractaat *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel inde Kercken der Vereenigde Nederlanden*, met het verzoek om een openhartig oordeel. Vossius heeft hierop helaas niet gereageerd. Cf. F. Noske, „Rondom het orgeltractaat van Comtantijn Huygens”, in: *Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, 17 (1955), [pp. 278-309], pp. 286/287.

Hoe het Grieks West-Europa bereikte IV

Het voorgaande gaf een idee van de Arabische vertalingen van Griekse werken (afl. 1), van het overzetten daarvan in het Latijn (afl. 2), en van de eerste contacten tussen Constantinopel en Italië tot aan het herenigingsconcilie van 1438–1439.

Naast Florence en Padua kende ook Ferrara een leerstoel voor Grieks, in 1488 voor het eerst bezet door Theodoris Gaza (1400–1475). Naast vele vertalingen schreef hij de eerste gecombineerde grammatica en syntaxis van het Grieks, welke in 1495 door Aldus in Venetië werd uitgegeven en door Erasmus, Budé en vele anderen tot in het begin van de vorige eeuw toe werd gebruikt! Voor Florence moge nog genoemd worden Janus Lascaris, in 1453 uit Constantinopel gevlucht en door Bessarion naar Padua gezonden om Latijn te leren. Bij de dood van Bessarion in 1472 komt Lascaris naar Florence, waar Lorenzo dei Medici hem meteen aan het werk zet: doceren, vertalen en in het voormalige Byzantijnse Rijk codices opkopen. Met Lorenzo's dood in 1492 komt er een tijdelijk einde aan de culturele hegemonie van Florence, en Lascaris wordt, na een kort verblijf in Parijs, Frans gezant te Venetië (1503–1508) en beschermheer van de Griekse kolonie aldaar. Later wordt hij directeur van het Instituut voor Griekse studiën te Rome onder de Medici paus Leo X, en gaat vervolgens naar Parijs in 1518 om François I te helpen bij het opzetten van het Griekstalige deel van de koninklijke bibliotheek te Fontainebleau (Budé leerde van Lascaris meer Grieks dan van een Spartaan, Hermonymus, die te Parijs Griekse les gaf). Onder de Medici paus Clemens VII keert Hij in 1523 naar Rome terug.

In het geval van Lascaris zagen we, dat in 1492 (Savonarola) het culturele centrum zich van Florence naar Venetië verplaatste. Venetië had, ondanks haar eeuwenoude relaties met de Byzantijnse wereld, de studie van het Grieks eigenlijk nooit serieus bedreven. Door de enorme toevloed van Griekse vluchtelingen kwam hier verandering in. Sinds 1409 fungeerde de Universiteit van Padua als officiële universiteit van Venetië. De eerste hoogleraar Grieks aldaar werd in 1463 Demetrius Chalcondyles, die na een paar tussenfiguren uiteindelijk werd opgevolgd door wellicht de grootste Renaissancefiguur onder de Grieken, Marcus Musurus (1470–1517). Deze kwam, na een studieverblijf te Florence (1486–1492) in het gezelschap van Chalcondyles, Marsilio Ficino en Janus Lascaris (die hem stimuleerde bij zijn poëtische arbeid), tenslotte terecht bij de kort daarvóór opgerichte drukpers van

Aldus Manutius in Venetië. Voor hem verzorgde Musurus menige editio princeps van Griekse werken, alsmede de uitgave van het eerste Grieks-Latijnse woordenboek van de hand van Crastoni. In 1503 werd hij hoogleraar te Padua, alwaar hij leerlingen aantrok uit geheel Europa, o.a. Erasmus (die zich zeer lovend over Musurus' kennis en hulpvaardigheid uitsprak) en Girolamo Aleandro, die later het Griekse onderwijs in Parijs zou organiseren. Zijn meesterwerk (d.w.z. van Musurus) was de editio princeps van Plato (eerder, in 1482, reeds in het Latijn gepubliceerd door Marsilio Ficino), waaraan hij een eigen-gemaakt lofdicht op Plato toevoegde, dat door velen het grootste meesterwerk van laat-Griekse poëzie zou zijn.

De drukpers was in 1465 door Sweynheym en Pannertz, beiden uit Mainz, in Italië geïntroduceerd. Johannes van Speyer bracht in 1496 de drukpers naar Venetië. Het eerste in Italië en in Europa gedrukte Griekse boek was de *Erotemata*, een grammatica in dialogovorm van Constantinus Lascaris; de drukker ervan was Demetrius Damilas, uit Milaan, dezelfde die in 1488 te Florence de editio princeps van Homerus voor Chalcondyles publiceerde. Venetië was ook nog in het bezit van de drukkerij van Leonicus en Alexander, de beroemde uitgeverij van de Kretenzer Zacharias Kallierges, en tenslotte de beroemdste van allen, Aldus Manutius (1449–1515). Manutius, afkomstig uit het Romeinse, studeerde Grieks in Ferrara bij de grote Guarino di Verona en vestigde zich in 1494 in Venetië, na een betrekking te hebben gehad als tutor van Alberto en Lionello Pio. Aldus had als ideaal het publiceren van zoveel mogelijk Latijnse en Griekse werken en koos Venetië als vestigingsplaats om verschillende redenen: Venetië had genoeg rijke mensen om klant te worden, en er waren genoeg Grieken om de publicatie van Griekse werken mogelijk te maken. Dank zij een uiterst competente staf, met o.a. veel Kretenzers, slaagde Manutius voortreffelijk in zijn plannen. Men stelle zich overigens voor, dat het in de 15e eeuw niet eenvoudig was zich aan de studie van het Grieks te wijden: geen Griekse woordenboeken, geen Griekse grammatica en syntaxis in het Latijn of Italiaans (de eerder genoemde grammatica's waren in het Grieks geschreven) en geen teksten – en geen zetsel om ze te zetten. Aldus zorgde voor dit alles: voor heel mooi zetsel, voor teksten, voor het woordenboek (van Crastoni, 1497) en voor de grammatica (van Bolzano, ook in 1497). Een en ander in handige kleine boekjes (makkelijker te maken, te kopen en te vervoeren!), fraai verzorgd en voorzien van het bekende vignet van de dolfijn om het anker en de spreuk „*festina lente*”. Musurus was één van Aldus' hoofd-

medewerkers en verantwoordelijk voor een dozijn van de 30 Griekse uitgaven, die Aldus publiceerde. Venetië was een gunstige plaats voor een Griekse uitgeverij vanwege de vele Griekse mss in de stedelijke collectie (o.a. schenking van Bessarion). Aldus verzamelde zelf ook mss en probeerde voor iedere nieuwe uitgave steeds weer zoveel mogelijk mss bijeen te brengen voor de voorafgaande vergelijkende studie van de tekst. In 1500 stichtte Aldus een Griekstalige Neokademia met vele beroemde leden zoals Alberto Pio, Girolamo Alessandro, Bembo, Demetrius Ducas, Musurus en ook onze Erasmus, die in 1508 geruime tijd bij Aldus doorbracht. Voor Erasmus' tweede druk van de *Adagia* (eerste druk 1500, Parijs) mocht hij gebruik maken van de rijke collectie mss, waarover Aldus beschikte. De nieuwe uitgave is dan ook bijna een nieuw werk (met meer dan 3000 *Adagia*) vergeleken bij de eerste druk, zo uitgebreid kon de inhoud worden dank zij de kennis uit de mss vergaard.

Rond het jaar 1500 maakte Venetië politiek moeilijke tijden door (*Ligue van Cambrai*). De universiteit van Padua werd gesloten, en Musurus vertrok naar Venetië zelf, alwaar hij in 1509 hoogleraar Grieks werd. In 1516 riep Leo X hem naar Rome: door de moeilijke tijden en de dood van Aldus in 1515 (Musurus stierf in 1517) verplaatste het culturele centrum zich naar Rome. Weliswaar werd Aldus' uitgeverij door de familie voortgezet tot 1597; weliswaar bleef Venetië tot in onze eeuw dé producent van alle Griekstalige religieuze werken, de stad raakte haar algemene monopolie-positie kwijt. Leo X, 2e zoon van Lorenzo il Magnifico, wist vele vooraanstaande figuren naar Rome te lokken: Janus Lascaris, die directeur werd van het Instituut van Griekse studiën; Marcus Musurus, verbonden aan de zelfde instelling; Zacharias Kallierges, de Kretenzer, die eerst in Venetië naam maakte door de publicatie van het *Etymologicum Magnum*, en later onder zijn patroon Agostino Chigi in Rome de editio princeps van Theocritus en Pindarus publiceerde. Tevens trok naar Rome Demetrius Ducas, Kretenzer, werkzaam bij Aldus en daarna in Alcalá de Henares (Spanje) aan de aldaar in 1508 door kardinaal Jiménez gestichte universiteit. Ducas werd hoogleraar Grieks (1513), publiceerde in 1514 de eerste Griekse boeken in Spanje (enige grammaticale werken) en werkte mede aan het Griekse deel van de beroemde complutensische (d.w.z. uit Alcalá de Henares) *Biblia Polyglotta*, het Oude en Nieuwe Testament uitgegeven in parallelle Hebreeuwse, Griekse en Latijnse Vulgaat teksten (1514–1517). Vanaf 1526 had Ducas in Rome een onderwijsopdracht.

Ondertussen hadden leerlingen van Guarino di Verona, van Musurus en van zovele anderen de kennis van liet Grieks in West Europa uitgedragen. Erasmus was wellicht diegene onder hen, die deze kennis het meest populair wist te maken. Bovendien verspreidden zich vele Kretenzers over alle delen van Europa om via onderwijs in hun eigen taal de kost te verdienen. Vanaf die tijd zou de kennis van het Grieks en alwat er in die taal geschreven is in Europa niet meer ten onder gaan.

Bovenstaand verhaal is, uiteraard, fragmentarisch. Teneinde de grote lijnen in het oog te kunnen houden zijn boeiende figuren slechts aangestipt of in het geheel niet genoemd. Voor een verdergaand onderzoek zij men verwezen naar de volgende bibliographie. Met Haskins en Sandys komt men het verst in de goede richting.

Een laatste conclusie: vele hoogst intelligente mensen hebben er veel voor over gehad de gedachten van de grote Griekse denkers in het origineel te kunnen bestuderen. Hopelijk zal men dit in ons land over een aantal jaren ook nog kunnen doen en zal de kennis van het Grieks – buiten de universiteiten – nog niet geheel verdwenen zijn. De huidige kennis van de Griekse litteratuur, d.w.z. alles wat er eertijds in het Grieks geschreven is, zou bovendien beter gefundeerd kunnen worden wanneer sommige Graeci er toe zouden kunnen komen Arabisch te leren, teneinde de belangrijke vertalingen uit het Grieks in het Arabisch in de totaliteit van onze kennis van het Grieks te kunnen integreren. Voor zover bekend (zie Walzer) zal dit zeker lonen.

Gabriëllaan 4

Mr. W. P. HEERE

Bibliographie:

- Ph. K. Hitti, *History of the Arabs*. London, 1961.
Aly Mazahéri, *La vie quotidienne des Musulmans au Moyen Age: X^e au XIIIe siècle*, Parijs, 1951.
C. Bergsträsser, *Hunain ibn Ishaq und seine Schule*. Leiden, 1913.
G. Bergsträsser, *Hunain ibn Ishaq. Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen*. Leipzig, 1925.
Fr. Rosenthal, *Das Fortleben der Antike im Islam*. Zürich, 1965.
R. Walzer, *Greek into Arabic*. Cambridge, Mass., 1962.
Einhard and Notker the Stammerer, *Two lives of Charlemagne*. Pinguin Books, 1969.
Karl der Grosse, *Lebenswerk und Nachleben*, 4 vols. Düsseldorf, 1966.
Ramón Menendez Pidal, *España, eslabón entre la Cristiandad y el Islam*. Madrid, 1956.
Ch. H. Haskins, *Studies in the history of medieval science*. Cambridge, Mass., 1924.
R. Weiss, *Humanism in England*. Oxford, 1957.
J. E. Sandys, *A history of classical scholarship*, vols 1 en 2. Cambridge, 1906, 1908.
H. Hunger, O. Stegmüller, H. Erbse e.a., *Geschichte der Textüberlieferung*, Bd. 1. Zürich, 1961.
D. J. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West*. Oxford, 1966.
D. J. Geanakoplos, *Greek scholars in Venice*. Cambridge, Mass., 1962.

Romeins recht op de Zuidpool en elders

Professor Beinart, van Kaapstad, bericht in zijn inaugurele rede (1951) dat hij en zijn vrouw bij het tekenen van een hypotheekakte moesten verklaren afstand te doen van – onder meer – de volgende verweren: de *exceptio non numeratae pecuniae*, op zijn laatst in 215 AD door Caracalla ingevoerd¹; de *exceptio senatusconsulti Velleiani*, midden 1ste eeuw AD; het beroep op de authentica „Si qua muller”, een konstitutie van Justinianus uit 541². In Zuid-Afrika geldt blijkbaar nog altijd Romeins recht, en daarbij zelfs Romeinse rechtsinstellingen die thans zinloos zijn geworden. Nu zijn er in het Nederlands Burgerlijk Wetboek ook wel voorbeelden te vinden, dat Romeinse instituten zijn gekonserveerd, die hun zin allang hadden verloren. Maar wij hebben daarbij alleen te maken met een wetboek dat in 1838 van kracht is geworden. Wij zitten trouwens alweer midden in een herkodifikatie.

Het is een lang verhaal, dat van het Romeins recht na Justinianus, en het is vaak verteld. Justinianus heeft al het geschreven Romeins recht verzameld, geordend en uitgedund, de verkregen compilatie definitief vastgesteld en daaraan nog eens extra kracht van wet verleend. Op rechtsteksten die er niet in waren opgenomen, mocht men geen beroep meer doen. Het werk is ingevoerd in hoofdzaak van 530³ tot 534, met een nasleep tot 565; eerst in het oostromeins rijk, later ook in het westen voorzover Justinianus het in zijn macht had. Ook buiten het rijk van Justinianus heeft het Corpus Iuris Civilis, zoals de wetboeken later zijn genoemd, een soort van wettelijk gezag gekregen, in veel landen van Europa, en van daaruit ook in de koloniale gebieden over zee. In de loop van de 19de eeuw wordt het haast overal weer vervangen door wetboeken van eigen bodem. Ook in die nationale wetboeken zit veel Romeins recht, dat zo materieel voortleeft, waar het Corpus Iuris formeel ter ziele is gegaan. Materieel Romeins recht is ook terecht gekomen, langs slinkse wegen, in de landen waar het Corpus Iuris nooit van kracht is geweest.

In dit artikel haal ik niet meer dan een paar passages op uit het verhaal van het Romeins recht na Justinianus. Eerst over de landen waar het Corpus Iuris formele gelding heeft gekregen en over deze en andere landen waar Romeins recht thans alleen (nog) materieel geldt (I). Formele gelding beleefde het Corpus Iuris, als gezegd, vooral

tussen 530 en 1900. Maar er zijn landen, Zuid-Afrika is er één van, waar deze toestand nog altijd voortduurt. De historie daarvan (II) en de vraag of het Corpus Iuris in deze landen nog ongerept geldt (III) komen ter sprake. De nieuwste episode van het verhaal is eenjaar of tien geleden in het Zuidpoolgebied begonnen. Dat ijsje blijft bewaard voor het laatst (IV).

I.

Romeins recht zit in alle moderne rechtsstelsels⁴. Niet dat de teksten van Justinianus geldend recht vormen; het is de inhoud van een aantal van die teksten, die voortleeft in een nieuwe, nationale bewoording, vastgesteld door de „rechtgever”⁵ in de huidige rechtsgebieden. Neem bijvoorbeeld ons eigen land. Ons recht bouwt voort op het Romeinse. Materieel leeft er heel wat Romeins recht in voort. Toch is er geen sprake van dat wij de regels uit het Corpus Iuris zouden mogen, laat staan moeten, halen. Bij het zoeken van regels hoeft de Nederlandse rechter zelden terug te gaan tot vóór 1838, toen de huidige organisatie van de rechtspraak en de wetboeken van burgerlijk en handelsrecht en van het desbetreffend procesrecht zijn ingevoerd. De toepasselijke formuleringen van rechtsregels vindt de rechter in deze en latere wetten, of in rechtspraak van hoogstens dezelfde ouderdom als de wetten, doorgaans overigens van veel jonger datum. De regel kan materieel, naar zijn inhoud, gerust veel ouder zijn. Ook de vorm die nu verbindt, is misschien ontworpen door Romeinse juristen. Maar in of na 1838 moet die vorm door een Nederlandse rechtgever zijn vastgesteld, anders bindt hij onze rechter niet. Het ouder recht is afgeschaft, het Romeins recht zelfs al in 1809. Formeel is het Corpus Iuris bij ons sinds die tijd zo dood als een pier, materieel bestaat veel ervan voort. Dat laatste vooral in het privaatrecht, altijd het stabielste deel van het recht, al wordt het aandeel ervan in het hele recht steeds kleiner⁶. Zoals in Nederland is de toestand in een groot aantal landen. Materieel leeft Romeins recht, vooral Romeins privaatrecht, er voort in een nationale formulering in het verlengde van het voorheen formeel geldend Corpus Iuris. Maar hoe is het Corpus Iuris aan zijn formele gelding gekomen?

Ten dele omdat zijn wortel zo vaste grond had gevonden, dat het als inheems recht kon blijven, ook toen er geen onderdanigheid meer bestond aan een Romeins keizer. Aldus vooral in het voormalig oostromeins rijk. In het westen is het Corpus Iuris na Justinianus aanvankelijk praktisch verdord. Wel bleef Romeins recht in vigeur in Italië,

Zuid-Frankrijk en Spanje, in summiere optekeningen die Germaanse vorsten hebben gemaakt ten behoeve van de rechtspleging voor hun Romeinse onderdanen.

Voor een groter deel ligt de verklaring in de fameuze „receptie” van Romeins recht, het verschijnsel dat men het Romeins recht is gaan gebruiken als gids voor de rechter, van lieverlee zelfs is gaan zien als een autoriteit die de rechter bindt. De Kerk heeft hierbij een opvallende rol gespeeld. Haar geestelijkheid leeft in de middeleeuwen (mede) volgens Romeins recht. Dat geldt voor de westerse, Romeinse kerk, maar evenzeer voor de oosterse, de latere „orthodoxe”. In Oost-Europa is de Kerk de belangrijkste faktor voor de receptie. In het westen wordt de grote expansie van het Romeins recht pas mogelijk als de Bolognese professoren in de 11de en 12de eeuw, vijf eeuwen na Justinianus, de studie van het Corpus Iuris aanvatten. Zij gaan hun eigen methodes ontwikkelen, zelfstandig, los van de trant in het oosten, in Byzantium, waar het werk van de rechtsscholen van Justinianus zonder onderbreking is doorgedaan. Op de oorzaken van de receptie ga ik verder niet in.

De mate waarin Romeins recht heeft gegolden, loopt uiteen tussen de verschillende landen, tussen de verschillende gewesten. In theorie kan men twee figuren tegenover elkaar plaatsen. Het Corpus Iuris kan in zijn geheel, in complexu, zijn gerecipeerd. Het geeft dan de hoofdregels, waarop intussen de nationale rechtgever wel uitzonderingen kan maken. Wil men onder het regime van zo’n globale receptie de gelding van een bepaalde tekst uit het Corpus Iuris betwisten, dan moet men bewijzen dat deze niet geldt, iets anders wel, bij voorbeeld een inheemse gewoonte. Het tweede geval is eklektische, selectieve receptie: alleen bepaalde indelingen, instituten, regels uit het Corpus Iuris zijn gerecipeerd. Nu geeft het inheems recht de basis en voor elke tekst uit het Corpus Iuris, waarop men zich beroept, staat te bewijzen dat die tekst is geadopteerd. In de praktijk valt met de tweedeling niet veel te beginnen. Zij heeft ook geen zin in delen van het recht, waar de inheemse rechten haast niets te bieden hebben, bij voorbeeld het kontraktenrecht. Waar men voor een onderwerp zowel in het inheems recht als in het Corpus Iuris regels kon vinden, kan de indeling dienen tot punt van vertrek. Receptie in complexu treft men aan in Italië, Spanje, Zuid-Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, bij ons in Friesland. Eklektisch is gerecipeerd in Noord- en Midden-Frankrijk, België, Nederland (behalve Friesland), Schotland, Rusland. Buiten Europa tenslotte is de verspreiding van het Corpus Iuris als

geldend recht in alle gevallen terug te voeren op kolonisatie; receptie mag men dit eigenlijk niet noemen.

Aan de formele gelding van het Corpus Iuris van Justmianus komt een eind als in een afzonderlijk rechtsgebied een eigen kodifikatie wordt gemaakt, waarbij het gezag van het voorafgaand recht wordt afgeschaft. Dit is in Frankrijk in 1804 gebeurd, mede ook voor België, in Italië in 1806, in Nederland in 1809, in Duitsland in 1900 (in delen daarvan al een eeuw eerder, zoals Pruisen in 1794). Het is begrijpelijk dat in landen waar voorheen het Corpus Iuris heeft gegolden, het nodige aan Romeins recht is blijven handen. We vinden echter ook buiten die landen materieel Romeins recht. Men zegt meestal van Engeland dat het recht daar de receptie heeft weten af te weren. Niettemin heeft de Engelse privaatrechtgever, dat is daar vooral de rechter, zijn ogen nooit gesloten voor zinnige zaken in het Corpus Iuris. Stukken Engels recht, zoals het recht van koop en verkoop, de hele *Law Merchant* (dat is het bijzonder recht dat onder handelslieden gold), delen van het erfrecht, zijn ontwikkeld met ruime ontlening aan het Corpus Iuris. In een grote groep landen is wel niets rechtstreeks uit het Corpus Iuris betrokken, maar toch Romeins recht, verpakt in het een of ander geïmporteerd recht, terecht gekomen. Zo is Engels recht opgelegd aan de Verenigde Staten behalve Louisiana, Canada behalve Quebec, India, de Britse voormalige kolonies in Midden-Afrika; en daarmee ook wat Romeins recht. Veel meer Romeins recht zit er in de kodes die naar Europees voorbeeld zijn gemaakt in landen die nog geen of weinig Romeins recht hadden opgenomen: het oude Turkse rijk ⁷, en speciaal liet tegenwoordig Turkije ⁸ en Egypte ⁹, Japan en China ¹⁰.

Geen van de rechtsstelsels van onze tijd heeft zich kunnen onttrekken aan de ban van het Romeins recht. Overal is het een en ander aan te wijzen, wat terug gaat op Romeins recht. In Spanje en Duitsland is het veel, in Frankrijk, België en Nederland wat minder, in de angelsaksische landen weinig, en in de kommunistische landen is het niet helemaal uitgewist. Het Corpus Iuris van Justinianus is evenwel in geen van die landen (meer) van kracht.

II.

Er zijn intussen landen waar het Corpus Iuris niet is afgeschaft. Ze zijn bijna te tellen met de vingers: Zuid-Afrika, Namibië (Zuid-West-Afrika), Lesotho (vroeger Basoetoland), Botswana (voorheen Beetsoeanaland), Swaziland, (Zuid-)Rhodesië en Ceylon, tesamen de lan-

den van de *Roman-Dutch Law*; verder nog Schotland en wat klein-goed: de Britse eilanden voor de kust van Normandië (Jersey, Guernsey), Malta, tenslotte zowaar San Marino en Andorra, de enige twee buiten de voormalige Britse Commonwealth¹¹.

De historische achtergrond van het recht in deze landen, behalve San Marino en Andorra, wordt bepaald door de opeenvolging van invloeden van het Europees kontinent in de periode vóór de kodifikaties, dus vóór het eind van de 18de eeuw, en van Engeland sinds de Napoleontische oorlogen. Voor de landen van de *Roman-Dutch Law* komt de invloed van het vasteland uit Nederland, juister: de Republiek van de Zeven Provinciën. Naar Kaap de Goede Hoop en naar de kustlanden van Ceylon hebben de kolonisten van de Verenigde Oostindische Compagnie het recht meegenomen uit hun moederland, in de praktijk vooral liet recht van Holland. In Holland was sinds het midden van de 15de eeuw een eklektische receptie gaande, waarbij het Romeins recht leemtes vulde in het inheems recht, of dit hier en daar zelfs verdrong. Anderzijds konden delen van het inheems recht zich juist beter handhaven, nadat zij op romanistische wijze waren gesystematiseerd en beschreven. Het recht dat de kolonisten meebrachten, was dus Romeins-Hollands recht; ook Rooms-Hollands genoemd. In de Franse tijd worden de Kaap en de maritieme provincies van Ceylon onderworpen aan het Brits gezag, en daarmee aan de Britse rechtspolitiek, tot op de dag van vandaag sterk konserverend. In Zuid-Afrika en Ceylon troffen de Britten een recht aan, dat ze niet te onredelijk vonden; het mocht behoudens latere wijzigingen blijven: *Roman-Dutch Law*¹².

Toen de Boeren op Trek gingen uit de Kaap, werd liet Rooms-Hollands recht verder verbreed naar Natal, Trans vaal, Oranje Vrijstaat. Bij de annexatie van deze staatjes aan de Britse kroon is hun recht weer gekonserveerd¹³, al werd het enigermate in overeenstemming gebracht met het Kaaps recht. De Britten hebben ook „eigenhandig” het terrein van *Roman-Dutch Law* vergroot, praktisch genoeg, over de gebieden in de buurt, die ze in handen kregen: het binnenland van Ceylon en de gebieden in zuidelijk Afrika buiten de Unie van Zuid-Afrika (Lesotho, Rhodesië, Botswana, Swaziland, Namibië)¹⁴.

In Schotland neemt de rechtsgeschiedenis een heel andere loop, maar ook hier treffen we na elkaar de Europees kontinentale en de Engelse invloed. Aanvankelijk haalt Schotland veel uit Frankrijk, waarmee sterke politieke banden bestonden in de 16de eeuw. Veel

Schotten hebben toen aan de Franse rechtenfaculteiten (en in Leuven) gestudeerd. Na de reformatie bleef men voor de rechtenstudie naar het buitenland trekken, nu naar de universiteiten in de noordelijke Nederlanden. Ook hier dus, zoals in de *Roman-Dutch Law* landen, een bijzondere plaats voor de Zeven Provinciën. Na de staatkundige unie met Engeland in 1707 neemt de juridische invloed van Engeland enorm toe. Men blijft eerst nog oudergewoonte in Nederland studeren; daaraan komt een eind ¹⁵ in de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783), waarin de Nederlandse sympathieën al te anti-Brits waren.

De opeenvolging van kontinentale en Britse invloed doet zich weer anders voor op de eilanden voor de Franse kust, die vrijwel onafgebroken in Engelse handen zijn geweest sinds de 13de eeuw, het enig stuk van Normandië dat verbonden is gebleven aan de Britse kroon; tenslotte in nog een andere vorm op Malta, tot 1798 het domein van de soevereine Kruisvaardersorde van de ridders van St. Jan van Jeruzalem.

Ziedaar de paradox dat het recht van het Romeins imperium vandaag vrijwel alleen dankzij het Brits imperium nog enige formele gelding geniet. Die paradox spreekt nog sterker als men ziet hoe het recht in Engeland, de overheersende pardj in het Brits rijk, van de 12de tot de 17de eeuw zich juist ontwikkelt in een stnjd op leven en dood met het overal in Europa oprukkend Romeins recht.

III.

Men wachte zich voor misverstand. De rechter voor Schotland, Malta, de Kanaaleilanden, San Marino en Andorra kijkt zelden of nooit in het Corpus Iuris, die voor Ceylon doet het wat vaker, die voor zuidelijk Afrika doet het nog het meest, maar ook daar valt het nogal mee (of tegen). In Schotland en in het moederland van de *Roman-Dutch Law*, Holland, is wel veel van het Corpus Iuris gereciperd, maar de receptie was eklektisch, niet globaal. Veel van het inheems recht is blijven bestaan. Op de Kanaaleilanden heeft het Normandisch recht zich gehandhaafd, dat al zeer vroeg is opgetekend (1199-1220). De *Grand Coutumier de Normandie* uit het midden van de 13de eeuw, die weldra officieel gezag kreeg, werd de voornaamste rechtsbron; alleen daarnaast is het Romeins recht ter aanvulling benut. In Andorra komt het Romeins recht pas aan bod, als men er noch met het kostumier recht van Andorra, noch met het oude recht van Catalonië uitkomt. Wat er van het Corpus Iuris ooit rechtstreeks toepas-

selijk is geworden, moet men zich voor deze landen dus niet te flink voorstellen. Alleen op Malta en in San Marino kan men misschien spreken van een receptie *in complexu* en op grote schaal.

Maar ook voor zover het Corpus Iuris wel toepasselijk werd, is inmiddels al weer zeer veel verdwenen. Voor het staatsrecht hebben de Romeinse regels thans nergens rechtskracht (meer), meestal ook niet meer voor het strafrecht. In het privaatrecht kunnen ze nog een rol spelen. Hierbij moet men met nog drie andere factoren rekening houden, die de rechtstreekse toepassing van de Justiniaanse teksten hebben beperkt: wetgeving, rechtspraak en gezaghebbende oude schrijvers.

Overall hebben wetten delen van het recht opnieuw geregeld. Weliswaar is het in de hier beschouwde landen niet gekomen tot kodifikatie van het privaatrecht, waarbij de toepassing van ouder recht, daaronder het Romeinse, is afgesloten. We vinden er hooguit konsolidaties, ordeningen van het recht, die het ouder recht intact laten. Daardoor wordt dan toch het Corpus Iuris naar de achtergrond geschoven. San Marino komt hier prachtig voor de dag, dit oeroud staatje in de Apennijnen, dat zich niet kan verheugen in een gelijke belangstelling van rechtsliefhebbers, als van filatelisten en badgasten van Rimini. De rechter doet er, alleen nog in civiele zaken, recht volgens een onwaarschijnlijk oud wetboek, de *Leges Statutae Reipublicae Sancti Marini*¹⁶. Dit is geen afsluitende kodifikatie; ter aanvulling moeten het Romeins recht en de *laudabiles consuetudines*, acceptabele plaatselijke gewoonten, worden toegepast¹⁷. Op Jersey is in 1771 een *Code of Laws* tot stand gekomen, met afschaffing van het ouder recht, maar deze kode raakt niet het privaatrecht. Op Malta heeft de voorlaatste grootmeester van de orde, die het bewind voerde, Emanuel de Rohan, in 1784 een wetboek uitgevaardigd. Deze kode bevat wel privaatrecht, maar laat het ouder recht ter aanvulling onverlet. Wetten uit de Britse tijd hebben op hun beurt zeer veel van de kode opzij gezet, overigens vaak in ruil voor bepalingen aan de Franse kode ontleend, maar het is niet gekomen tot een afsluitende kodifikatie. Ceylonslotte heeft een afsluitende kodifikatie van het strafrecht (1883), en van enkele delen van het privaatrecht.

Ook de rechtspraak heeft het Corpus Iuris teruggedrongen. Laten we San Marino en Andorra nu verder buiten beschouwing – over de rechtspraak daar is niet veel te vinden – dan houden we alleen landen over die Brits zijn geweest, en ten dele horen ze nog altijd tot de *Commonwealth*. Engeland heeft, behalve in de wetgeving, met name

in de rechtspraak een kolossale invloed uitgeoefend. Overall is de rechtspraak georganiseerd naar Engels model. Ook de advocatuur is op zijn Engels ingedeeld in *barristers* en *solicitors* (in Schotland hebben de *barristers* alleen nog een romanidsche naam: *advocates*). Rechters en advocaten volgen hun Londense broeders na in uiterlijke, kwasiliturgische manifestatie. Hun is een *august image* aangemeten, dat wordt onderstreept met pruiken en bonte gewaden en dat aan de leek wordt ingepeperd met strenge straffen, die staan op *contempt of Court*. Het hoogste Hof van Beroep werd een Londens rechterskollege. In Schotse zaken (behalve strafrechtzaken, waarin de Schotse rechters autonoom zijn gebleven) is dat tot op heden evenals voor alle Engelse zaken de *House of Lords*. In zaken uit de andere rijkdelen is het de *Privy Council*; daaraan heeft Zuid-Afrika, mede voor Namibië, een eind gemaakt in 1950, Swaziland in 1968, Rhodesië ook in 1968; voor de andere gebieden is de *Privy Council* nog steeds de hoogste rechter. De procesvorm is dan ook vrijwel helemaal Engels geworden. Zodoende is natuurlijk ook zeer veel van de rechtsregels verengelst, want het is voor een rechter die zelf zo vervreemd is van de continentale rechtspraak praktisch onmogelijk het Maltese, Zuidafrikaanse, etc. recht braaf toe te passen en te ontwikkelen volgens de methoden van rechtsvinding, die in de continentale rechtsstelsels gebruikelijk zijn. Fataal voor de toepassing van het Corpus Iuris is vooral het Engels rechtsbeginsel van *stare decisis*, dat in alle Britse gebieden ingang heeft gevonden: een rechterlijke uitspraak heeft bindende kracht voor altijd. Is er een *precedent in point*, dan moet dit worden toegepast, en niet meer de teksten waarop de procederende rechter zijn beslissing heeft gebaseerd. Met het merkwaardig gevolg dat iedere toepassing door de rechter van een tekst uit het Corpus Iuris de dag naderbij brengt, dat het Corpus Iuris niet meer wordt toegepast¹⁸.

Nog een derde gordijn hangt voor het Corpus Iuris in de landen waar het nog geldt. Let op Schotland en de *Roman-Dutch* landen. Omdat het Romeins recht slechts geldt voor zover het was aanvaard in het Schots, respectievelijk Hollands recht, is het gezag van de oude Schotse en Hollandse schrijvers in de praktijk veel groter dan dat van het blote Corpus Iuris. De sterke behoefte van de Engels georiënteerde rechter aan *authorities* heeft ertoe geleid, dat een betrekkelijk klein aantal werken uit de periode van 1655 tot 1833 als *Institutional Writings* zijn gekanoniseerd voor Schotland; voor de *Roman-Dutch Law* geldt als *old authorities* de hele zee van Hollandse juridische literatuur van vóór de Nederlandse kodifikatie. Wat in deze werken staat te lezen,

heeft ongeveer hetzelfde gezag als een rechterlijk precedent. Aldus komt de rechter aan het Corpus Iuris pas toe indien de *authorities* het onderling niet eens zijn, onduidelijk zijn, of niets te melden hebben.

Alles bij elkaar komt het niet dikwijls meer voor, dat de rechter het Corpus Iuris moet openslaan. Zijn sekundaire plaats moet het Corpus Iuris voor sommige onderwerpen (huwelijk, testament) nog delen met het kanoniek recht, het recht van de Kerk (voor Schotland alleen dat van vóór Trente), dat overigens zelf veel materieel Romeins recht bevat. Niettemin komen er van tijd tot tijd gaten in het rechtsstelsel aan het daglicht; af en toe is ook de moderne rechter nog bereid deze met materiaal van Justinianus op te vullen, wat dan alijd spektakulair is. Voor Schotland is gekonstateerd dat het Romeins recht als rechtstreekse bron is uitgeput, maar toch zijn er in de afgelopen vijftig jaar nog vier belangrijke civiele rechtsvragen beslist, waarbij het Corpus Iuris te baat is genomen (het laatst in 1961). De positie op de Kanaal-eilanden, op Malta, in San Marino en Andorra heb ik niet nagegaan, maar men verwachtte geen verrassingen. Op Ceylon speelt Justinianus nog een zekere rol; een werkelijk levende rechtsbron vormt hij alleen in zuidelijk Afrika, waar de rechter praktisch dagelijks het Corpus Iuris ter hand neemt.

IV.

De Zuidpool had ik nog in het vooruitzicht geplaatst, aan die verfrissing zijn we nu wel toe. In 1962 heeft Zuid-Afrika het raadzaam geoordeeld een *Wet op Suid-Afrikaanse Burgers in die Antarktika* uit te vaardigen, een kort wetje (No. 55 van 1962), waardoor niettemin het Romeins recht nu tot alle gebied bezuiden 60° Zuiderbreedte is gebracht, met inbegrip zelfs van de ijslagen aldaar. Het tweede artikel van de wet verklaart toepasselijk op Zuidafrikanen die in Antarktika zijn, de *wette* die gelden in Zuid-Afrika. En *wette* omvat hier ook – zie art. 1 (ii) – „*die gemenerereg . . . in die Provinsie Transvaal*” . . . welaan, het gemeen recht van Transvaal is Rooms-Hollands recht en daarin is het Corpus Iuris eklektisch gerecipieerd. Al vertrekt een Zuidafrikaan naar de Zuidpool, waarvoor redenen denkbaar zijn, aan de formele gelding van het Corpus Iuris ontkomt hij in elk geval niet.

Amsterdam
p/a O.Z. Achterburgwal 219

Jeroen M. J. CHORUS

¹ Een gedaagde die dit verweer opwerpt, maakt het de eiser een stuk lastiger; de eiser kan er dan niet mee volstaan, een akte over te leggen om aan te tonen dat gedaagde zijn debiteur is; hij zal ook moeten bewijzen dat aan gedaagde precies het bedrag dat in de akte staat vermeld, is uitgekeerd.

² Dankzij het *senatusconsultum Velleianum* kan een vrouw die zich ten bate van een ander aansprakelijk heeft gesteld, bij voorbeeld als borg of hypotheekgever, zich naderhand onttrekken aan die aansprakelijkheid. De *authentica „Si qua mulier”* is een verscherpte versie hiervan. Beide in deze noot genoemde „wetten” zijn intussen afgeschaft (Wet no. 57 van 1971).

³ In 528/529 was al een *codex* in het licht gegeven, doch deze is vijfjaar later herzien en opnieuw ingevoerd.

⁴ Zie voor de geografische verspreiding van het Romeins recht J. A. Ankum, kaart no. 70. in: A. A. M. van der Heyden c.a., *Atlas van de Antieke Wereld*, Amsterdam etc. 1962².

⁵ „rechtgever”, naar analogie van wetgever; ook andere instellingen dan de wetgever kunnen recht „geven”, bindend vaststellen, bij voorbeeld de (hoogste) rechter.

⁶ Privaatrecht is het gedeelte van een rechtstelsel, dat de rechtstoestand betreft van personen in hun onderlinge verhouding; de staatsinrichting en de macht van de staat over de individuele personen zijn de objecten van het publiek recht, waarvan het staatsrecht en het strafrecht onderdelen zijn. De grondslag van het privaatrecht heeft men vaak gezien in de gedachte van de individuele autonomie. De privaatrechtelijke rechtstoestand van een persoon mag grotendeels worden bepaald naar zijn eigen keuze. Of iemand zijn private rechten wil uitoefenen, mag hij zelf uitmaken. Sinds de klassieke periode van het Romeins recht is het inzicht in de relatie burgerstaat volkomen gewijzigd. Het besef is gegroeid, dat het algemeen belang bij zeer veel handelingen en feiten op de voorgrond moet staan, die men voorheen uitsluitend liet beheersen door partikulier initiatief. Met name wordt thans de bescherming van de personen tegen elkaar niet meer (hoofdzakelijk) aan henzelf overgelaten. Ze is de taak geworden van de overheid. Aldus is het terrein van het privaatrecht geslonken, dat van het publiek recht navenant gegroeid. In het modem recht zijn niettemin bij voorbeeld koopkontrakten (behoudens de prijsbepaling), eigendomsverkrippingen en testamenten overwegend privaatrechtelijke aangelegenheden. De arbeid, de pacht en de delikten waren vroeger overwegend privaatrechtelijk van aard; nu horen ze ook, of zelfs hoofdzakelijk, onder het publiek recht.

⁷ In het oude Turkse rijk heeft de invloed van de Franse kodes zich sedert 1850 doen gelden bij het tot stand komen van wetboeken o.a. van handelsrecht en strafrecht.

⁸ In het Turkije van na de eerste wereldoorlog zijn onder meer in 1926 de Zwitserse privaatrecht-kodes van 1912 binnengehaald.

⁹ In Egypte zijn in 1875 voor de vreemdelingenrechtspraak wetboeken ingevoerd van het privaatrecht (behalve personen-, familie- en erfrecht) en het strafrecht, hoofdzakelijk navolgingen van de Franse kodes. Ze zijn weldra (1883) gevolgd door vrijwel gelijkkluidende wetboeken voor de eigen burgers. Bij de afschaffing van de afzonderlijke vreemdelingenrechtspraak in 1949 is een nieuw burgerlijk wetboek ingevoerd, dat echter een even Europees continentale, dus mede romanistische geest ademt als de oude.

¹⁰ De wetboeken van burgerlijk en handelsrecht, die Japan in 1898 en 1899 heeft ingevoerd, sluiten niet direkt bij één van de Europese kodes aan, maar zijn duidelijk wel familie van hen. Hetzelfde geldt voor de prachtige Chinese wetboeken (1929–1931). Het is echter de vraag in hoeverre deze werken het traditioneel recht hebben verdrongen. Op het Chinees vasteland is sinds 1949 in elk geval weer veel veranderd.

¹¹ Desnoods vallen hieraan toe te voegen delen van Duitsland, delen van Spanje, en Guyana (voormalig Brits-Guiana). In Duitsland zijn voor een beperkt aantal onderwerpen van privaatrecht, opgesomd in het *Einführungsgesetz zum BGB* van 1896, de vroegere *Landesrechte* bewaard en daarmee soms teksten van het Corpus Iuris. Wieacker (*Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 19672, p. 158) noemt een geval van burencrecht, waarin de rechter nog in 1963 zo'n tekst moest toepassen. (D. 10.1.13, waarin overigens een citaat uit de wetten van Solon).

Wieacker (o.c., p. 504⁴⁸; evenzo Kaser, *Zeitschrift der Savigny Stiftung (Rom.)* 81 (1964) 2³) vermeldt over Spanje dat in Navarra en Aragon Romeins recht subsidiair zou gelden naast de kode. De werkelijkheid is, dat in deze delen van Spanje (maar ook in enkele andere, onder meer Catalonië) bij de invoering van de *código civil* in 1889 volgens art. 12 hiervan *derecho foral*, provinciaal recht, is blijven gelden. Primaair geldt in die gebieden de *derecho foral*; pas daarna kan ter aanvulling de kode worden toegepast. Daarmee werd inderdaad meestal (alleen niet in Aragon) mede de rechtstreekse toepasselijkheid van Romeins recht, ter aanvulling, bewaard. Het was echter de bedoeling dat daar een eind aan zou komen bij de invoering van kodifikaties van de provinciale rechten, toe te voegen als appendices aan de kode. Dit is intussen

voor alle gebieden met *derecho foral* gebeurd (tussen 1925 en 1967), behalve voor Navarra. Alleen in deze laatste streek is dus misschien nog wat ruimte voor rechtstreekse gelding van het Corpus Iuris. Een niet-officieel voorontwerp voor de appendix van Navarra is evenwel in 1971 gereed gekomen.

Tenslotte zijn in Guyana bij de globale invoering van het Engels recht in 1916 twee instellingen van de daar tot dan toe geldende *Roman-Dutch Law* gesauveerd, en daarmee een minuskule kans op rechtstreekse toepassing van het Corpus Iuris (één daarvan is *legitimatio per subsequens matrimonium*, wetgeving van uit konkubinaat geboren kinderen door een later huwelijk van de ouders).

¹² Kaap 1806, Ceylonese kust 1796.

¹³ Natal 1845, Oranje Vrijstaat en Transvaal 1902.

¹⁴ Het binnenland van Ceylon, het koninkrijk Kandy, was in 1815 onderworpen; in 1852 is daaraan de *Roman-Dutch Law* van de maritieme provincies opgelegd. Voor Lesotho is in 1884 het recht ingevoerd, dat destijds gold aan de Kaap; voor Rhodesië in 1898 en Botswana in 1909 het Kaaps recht anno 1891; en voor Swaziland ter afwisseling in 1907 het recht zoals het in 1904 in de Transvaal gold. Tenslotte Namibië, dat na de eerste wereldoorlog van de Duitsers is afgenomen; hier is in 1920 het recht van de Kaap ingevoerd, zoals het toen gold.

¹⁵ Niet pas in de Franse tijd, zoals wel is geïeneend.

¹⁶ Van 1295-1302, sinds 1491-1505 verdeeld in zes boeken. Alleen het privaatrecht hiervan (vooral boek 2, 4 en 6) geldt nog steeds, voor zover niet door latere wetgeving opzij gezet. Het strafrecht is vervangen door kodes van 1865 en 1878. Het staatsrecht is eveneens vernieuwd.

¹⁷ Zie *rubrica* 31 van het eerste boek.

¹⁸ Deze paradox is door Lee gesignaleerd.

Enige litteratuur

A Over de moderne rechtsstelsels en hun historie:

1 *Algemeen:*

René David, *Les grands systèmes de droit contemporains*, Paris 1971⁴ (Précis Dalloz); met achterin nuttige bibliografische inlichtingen.

UNESCO, *Catalogue des sources de documentation juridique dans le monde, A register of legal documentation in the world*, Paris 1963³.

2 *Roman-Dutch Law:*

R. W. Lee, *An introduction to Roman-Dutch Law*, Oxford 1953⁵.

E. Badiou, *Le droit romano-hollandais. Son évolution, Ses caractères généraux. Son avenir*, Aurillac 1951.

N.W. van den Brandhof, *Hoofdlijnen van modem Romeins-Hollands recht. Algemeen deel*, 's-Gravenhage 1946.

H. R. Hahlo and Ellison Kahn, *The South African legal system and its background*, Cape Town etc. 1968.

Sir Ivor W. Jennings and Henry W. Tambiah, *The Dominion of Ceylon. The development of its laws and constitution*, London 1952 (The British Commonwealth, vol. 7).

3 *Schotland:*

David M; Walker, *The Scottish legal system. An introduction to the study of Scots law*, Edinburgh 1969³.

4 *Kanaaleilanden:*

F. H. Lawson, *A bibliographical guide to the Law of the United Kingdom, the Channel Islands and the Isle of Man*, London 1956; pp. 178-181.

5 *Malta:*

J. M. Ganado, *Maltese Law*, in: *Journal of comparative legislation and international law* 29 (1947) 32-39.

6 *Andorra, San Marino:*

Jean de Clercq, *Les petites souverainetés d'Europe . . . Etude historique, juridique et politique*, Gembloux etc. 1936.

Clemens Amelunxen, *Die Kleinstaaten Europas. Rechtsleben und Polizei der kleinsten Länder Europas*, Hamburg 1964.

B Over het Romeins recht na Justinianus:

Paul Vinogradoff, *Roman Law in medieval Europe*, Oxford 1929 (met latere qua tekst ongewijzigde herdrukken).

Paul Koschaker, *Europa und das römische Recht*, München etc. 1947 (met latere ongewijzigde herdrukken).

H. R. Hoetink, *Het Romeinse recht en zijn blijvende betekenis*, in: A. A. M. van der Heyden e.a., *Atlas van de Antieke Wereld*, Amsterdam etc. 1962; pp. 101. 190–194.

C Over de anglicisering van Roman-Dutch, Kanaaleilands, Maltees, Schots recht:

T. B. Smith, *Studies critical and comparative*, Edinburgh 1962 (in het bijzonder de Introduction).

Keizer Augustus en de Flamen Dialis

Bij vorige gelegenheden in dit tijdschrift is Augustus' godsdienst-politiek door mij ter sprake gebracht. Wij weten onderhand wel dat hierin niet louter vroomheid de wet stelde, al behoeft evenmin te worden betwijfeld dat het de keizer heilige ernst was met deze poli-tiek. We weten ook dat het bepaald onjuist is om te spreken van een „herstel”, al gaf Augustus zelf aan deze term de voorkeur. In werke-lijkheid werd achter de façade van restauratie iets nieuws uitgebreed. De grote kenner van de Romeinse godsdienst, Wissowa, heeft daar al op gewezen, en hij vond de duidelijkste bevestiging ervan in de Handelingen van de Broederschap der Arvalen, een priestercollege wiens taak en optreden oorspronkelijk gericht waren op de vrucht-baarheid van de Romeinse grond door middel van magische cultuur handelingen, spreuken en liederen¹. Begrijpelijkerwijs was dit college in de loop van meer verlichte tijden zijn normale dood gestorven, maar Augustus wist het weer uit de grond te stampen, en we bezitten de *Acta* van dit herleefde genootschap. Verrassend echter was de ont-dekking dat vrij snel na de z.g. restauratie van de Broederschap de naam van de godin, Dea Dia, die oorspronkelijk het middelpunt van deze cultus was geweest uit de *Acta* begint te verdwijnen en dat de Broederschap zich meer en meer ging concentreren op loyaliteits-betuigingen jegens de keizer en zijn familie. De „restauratie” door Augustus was in werkelijkheid een element in het tot stand brengen van de keizer-cultus, met de oorspronkelijke opzet van de Broeder-schap had het allemaal weinig te maken. Achter het uiterlijke vertoon van wat „gerestaureerd” leek en heette te zijn speelde zich iets geheel anders af. Niet meer Dea Dia maar *de keizer was voortaan de garant van de vruchtbaarheid zoals van alle goede en schone dingen van het Eeuwige Rome*. Scherp gezegd: de oude Romeinse, vaak onder Griekse namen gepresenteerde goden worden een soort van emanaties of verschij-ningsvormen van de Goddelijke Keizer. Horatius bij voorbeeld laat het in zijn ode 1.2 (*Iam satis terris nivis atque dirae*) open, en het laat hem eigenlijk onverschillig, of het Vesta dan wel Apollo, Venus, Mars, Mercurius of Quirinus moet heten die de oude schuld delgt en de triumferende Gouden Tijd terugbrengt, want eigenlijk is het Caes-ar, de keizer. De Engelse, broodnuchtere geleerden Nisbet en Hub-

bard tekenen hierbij aan: „Horace conjures up a bizarre amalgam of Greek levity and Oriental superstition”². Vergilius is hier niet ver vandaan, al heeft men een vaag gevoel dat het bij hem echter is en iets te maken heeft met oprechte religiositeit. (Men krijgt overigens de indruk dat hoe meer en hoe diepzinniger er over Vergilius wordt gepubliceerd, des te vager en legendarischer deze figuur wordt). Doch vgl. noot 8.

Augustus zag ook kans een oeroude priesterfunctie, die van de *Flamen Dialis*, nieuw leven in te blazen, nadat deze 75 jaar lang vacant was geweest. De traditie wil dat Julius Caesar in zijn jonge jaren nog in dit ambt is benoemd, en wel door zijn oom Marius, maar er weer even hard uit is gewerkt door Sulla. Het was een weinig begeerd ambt, want deze priester was van ouds samen met zijn echtgenote omgeven van een groot aantal „taboes”, waarnaar te leven niet eenvoudig en zeer onaantrekkelijk was. Augustus heeft bij zijn restauratie van dit priesterambt heel wat water in de wijn moeten doen, toen hij eindelijk een gegadigde er voor vond. Later heeft Tiberius, speciaal ten opzichte van de vrouw van deze priester, nog eens zoiets moeten doen. Het ambt mocht kennelijk niet weer, want dan vermoedelijk voor goed, onbezet raken. De functie werd dus aangepast *ad praesentem usum*, zoals Tacitus het uitdrukt (*Ann.* 4.16). En dan weten we eigenlijk genoeg. Livius is onze Augusteische bron voor het wezen van dit flaminaat, dat volgens hem dateerde van Numa Pompilius, de opvolger van koning Romulus: (*Numa*), *ne sacra regiae vicis desererentur, flaminem Iovi adsidium sacerdotem creavit insignique veste et curuli regia sella adornavit* („Opdat de gewijde taken van het koninklijke ambt geen dag (vgl. *Dialis*) zouden worden nagelaten, creëerde Numa een *flamen* voor Juppiter als diens constant aanwezige priester, en hij onderscheidde hem met een indrukwekkende kledij en met de koninklijke ambtszetel” 1.20.2). Men ziet het, deze *flamen* is eigenlijk een representant van de koninklijke macht en waardigheid. We mogen vermoeden dat Augustus het ambt liefst zelf had geannexeerd. Men kan echter niet alles zelf zijn, men moet ook zich kunnen laten representeren. Maar dan krijgt die *flamen* een merkwaardige klus op te knappen.

Ovidius vertelt namelijk dat de *flamen Dialis* „volgens aloud gebruik” aanwezig dient te zijn op de Lupercalia (*Fast.* 2.282), elk jaar op 15 februari³. De versregel waarin hij dit mededeelt heeft stormen van protest ontketend, reeds in de late Oudheid. Tenminste één copist heeft de verzen 281 en 282 geheel laten vervallen, terwijl de

overige handschriftelijke overlevering van 282 een onontwarbare chaos heeft gemaakt. Dit valt te begrijpen. Afgezien nog van de godsdienst-technische bezwaren, die alle neerkomen op schending van de boven aangestipte „taboes” voor zover we deze kennen, past de eer»biedwaardige en ontzagwekkende figuur van de *flamen* bijzonder slecht bij het uitbundige en nogal loszinnige feest dat de Lupercalia, ook weer tegen het einde van de Oudheid, was. Reeds Mommsen heeft het als een „carnaval” gekwalificeerd. In 495 heeft Paus Gelasius I het kortweg verboden, ondanks protesten van de Romeinse senaat, die het nog altijd van belang achtte voor het Openbaar Welzijn. Nee, zei Gelasius, het diende oorspronkelijk – en kijk maar in de tweede decade van Livius (die jammer genoeg voor ons verloren is gegaan) – voor de vruchtbaarheid van de vrouwen, en wat jullie daaronder verstaan, is mij duidelijk genoeg! En het feest moest eruit. Of in die tijd de *flamen Dialis* nog steeds aan de viering te pas kwam weten we niet. We weten alleen dat daarna in ieder geval de copisten van Ovidius’ tekst met de handen in het haar zaten: was hij er wel bij of niet, deed hij ook nog iets of niets? De moderne uitgevers krakelen nog, maar handhaven de fameuze regel in principe wel. H. J. Rose was ervan overtuigd dat Ovidius maar een „verzinsel” debiteert⁴. Zijn betoog evenwel hangt zelf van supposities aan elkaar, die bovendien in zichzelf verdeeld zijn en geen duidelijke religieuze of godsdiensthistorische zin opleveren. Met Rose komen we geen stap verder. De jongste uitgever en commentator van de befaamde tekst geeft de regel zo: *flamen ad haec prisco more Dialis erat* („Volgens aloud gebruik was de *flamen Dialis* hierbij aanwezig”). Hij verwerpt de suggestie van K. Latte (Röm. Religionsgeschichte) dat de aanwezigheid van de *flamen* wel eens bedenkfel van Augustus zou kunnen zijn, maar weet zelf geen oplossing van het probleem⁵.

Toch is de oplossing, dunkt mij, niet moeilijk te vinden. Mits men bereid is te erkennen dat Ovidius hier geen fabeltjes verkoopt maar wel een groot aantal steken onder water geeft aan het adres van zijn goddelijke heer en meester. Zijn uitdrukking „volgens aloud gebruik” is er zo een. Ovidius moet namelijk best geweten hebben dat dat niet waar was om de eenvoudige reden dat het – godsdienst-technisch gesproken – niet waar kón zijn. In feite was die aanwezigheid van de *flamen Dialis* op de Lupercalia een religieuze blunder van Augustus. Maar dat kon natuurlijk niet zo open en bloot worden geconstateerd. Ovidius gaat minder grof te werk en maskeert het rare verschijnsel met het mom van de *priscus mos*. En wie achter het mom van de

priscus mos schuil gaat, dat moest iedere Romeinse tijdgenoot en lezer van het stuk terdege vatten. In zijn „politieke testament”, de *Res Gestae*, zegt Augustus van zichzelf: *Legibus novis me auctore latis multa exempla maiorum exolescentia iam ex nostro saeculo reduxi* („Door nieuwe, op mijn gezag voorgestelde wetten heb ik vele voorbeeldige gebruiken onzer vaderen, welke reeds uit onze eeuw aan het verdwijnen waren, opnieuw ingevoerd”). Zo hebben zijn tijdgenoten hem ook in andere opzichten leren kennen. Zeer speciaal echter op godsdienstig gebied gaf Augustus gretig en zeer nadrukkelijk voor dat hij niets anders deed dan de oude gebruiken in ere herstellen. Wij weten intussen wel beter, en er waren ook tijdgenoten die beter wisten. Ovidius behoorde daarbij. Zoals men in Cicero’s reactie op Caesar’s kalender – (Toen iemand zei: „morgen gaat de Lier op”, antwoordde Cicero: „Jawel, bij verordening”) – een sneer mag horen op „Jantje Verordening”, zo mag men in Ovidius’ gewraakte uitdrukking een sneer horen op „Jantje Oud Gebruik”. Ik opteer voorts voor de handschriftelijke lezing *erit* in plaats van *erat*, omdat hiermee het autocratische karakter van Augustus’ innovatie wordt gekenschetst, precies zoals in Cicero’s reactie op Caesar de verwijzing „morgen” dit doet. De overeenkomst tussen de beide gevallen is tenslotte hierin gelegen, dat in beide gevallen de Grote Man een blunder had begaan.

Zoals reeds gezegd: de Fasti-uitgever Le Bonniec weigert dit aan te nemen. Maar hij heeft de stukjes van de puzzie niet goed in elkaar gepast en is daardoor met minstens één stukje blijven zitten. Uitgangspunt is dat Augustus de Lupercalia heeft „hersteld”, en na 75 jaar kans Tieft gezien een *flamen Dialis* te benoemen, zij het onder zekere concessies *ad praesentem usum*. Combineren we deze feiten met de mededeling van Ovidius dan sluit de zaak als een bus. Nogmaals: mits men *prisco more* leest als: „op gezag van de keizer”. (Ovidius dacht overigens: *Prisca iuvent alios!*, d.w.z. „Ik lap de keizer aan mijn laars”),

1. Augustus heeft de Lupercalia niet zonder meer hersteld. Suetonius (*Aug.* 31) vertelt dat hij baardeloze knapen verbood als *Lupercus* op te treden. De keizer was er kennelijk op uit het aanzien van het feest (in de beide betekenissen van het woord „aanzien”) te verhogen. Naar ik reeds eerder in dit tijdschrift en elders heb betoogd, dateert de lendeschorst van de *Luperci* eveneens van deze restauratie. Caesar daarentegen was „volks” genoeg om juist het naaktlopers-festijn ten eigen bate aan te wenden ⁶. Augustus dacht veel strenger, burger-

lijker, „Italischer” dan Caesar, en zag de keizer-cultus en alles wat daartoe strekte als een zaak van bittere ernst. Hierin past de toevoeging van de *flamen Dialis* (vgl. de Livius-tekst boven). Het zal wel niet meer zo’n lollige boel zijn geweest als onder Caesar, maar dat verklaart dan ook precies de behandeling van het feest door Ovidius, die de oorspronkelijke sfeer van lasciviteit schitterend oproept, temidden waarvan de aanwezigheid van de hoogst archaische *flamen Dialis* extra lachwekkend aandoet. Ovidius is hier op zijn opperbest.

2. Wie de zaak kan zien zoals hier geschetst zal ook willen aannemen dat de Lupercalia niet zijn her-ingevoerd los van de gelukkige beschikbaarheid van een *flamen Dialis*. Dit klemt te meer wanneer men de wezenlijke functies zowel van die *flamen* als van het feest onderde loep neemt. In de denktrant van Augustus moeten deze twee wonderwel hebben geharmonieerd. Onlangs heeft Vinzenz Buchheit Vergilius’ *Georgica* geïnterpreteerd als, ten dele, een verheerlijking van de keizer als „Hirtengott” (aan de Mincius), „unter dessen Herrschaft das Saturnische Hirten-Rom erneut Gestalt gewinnt”⁷. Hij verwijst natuurlijk ook naar de god Faunus, en releveert de her-invoering van diens feest, de Lupercalia. Hiermee ben ik het uiteraard geheel eens (al blijft Buchheit Ovidius op traditionele manier benaderen). Het werd alles wel van de monarchale kant benadrukt, en daartoe strekte eveneens de aanwezigheid van de *flamen Dialis*. Bovendien paste het slotgedeelte van het feest – de flagellatie van de vrouwen als vruchtbaarheidssymbool – uitnemend in de totale politiek van Augustus, al moest er uiteraard iets aan worden opgeknapt.

De mededelingen over dit deel van het feest suggereren dat ook hier een „Augusteïsche ombuiging” aan de orde is. Ovidius herleidt het litueel wel tot Romulus, maar in diens verbolgenheid (ons overigens onbekend) over de vrouwen die maar geen kinderen krijgen klinkt de stem van Augustus, die graag een nieuwe Romulus wilde zijn. *Amiculum Iunonis* was de naam van de riemen van bokkeleer waarmee naar de vrouwen werd geslagen. Wagenvoort (*Imperium*, p. 181) vertaalt het als „onthulling der jeugd (rijpheid)”. Zijn suggestie dat het „dan juist de lendenschort” zou zijn lijkt mij in zoverre bruikbaar, dat de naam van de riem, die oorspronkelijk de beoogde beweging (*numen*?) en daarmee het beoogde effect – „de versterking van het voortbrengingsvermogen” – aanduidde, aanleiding kan zijn geweest tot de vondst van de lendenschort. Hiertoe kan ook de uitrusting in geitevel van Juno Sospita, bijgedragen hebben. Het lijkt mij een verdere Augusteïsche stap dat de riemen nu niet meer gericht waren op de seksuele delen maar op de rug van de vrouwen (*Fast.* 2.445). Een eeuw later hielden de vrouwen nog slechts de hand op om een slag te incasseren (Juvenalis, Plutarchus). Ook zonder Ovidius’ scherpe aetiologie van het ritueel – het orakel: *Italidas matres, inquit, sacer hircus inito* („Heilige bok moet Italië’s vrouwen bespringen”) (441) – is de oorspronkelijke flagellatie-vorm reconstrueerbaar uit het

motief van de potentie-verhoging. Dit verklaart ook dat de niet-Augusteïsche bronnen de flagellatie niet tot de vrouwen beperken. De politieke „ombuiging” is duidelijk (vgl. Livius bij Gelasius). Gelasius wist voorts dat (alleen vroeger?) de vrouwen het „ontblote lichaam” ter flagellatie boden. Dit is zeker niet volgens de Augusteïsche restauratie! De Paus fulmineert verder tegen het openbare „zondenregister” tijdens het feest, hetgeen wordt bevestigd door Cicero, *Pro Caelio* 26 – wat weer op een „reinigings-feest” duidt, maar stellig aanleiding gaf tot allerlei losbandigheid. Ovidius rept hier niet van: ook al verboden door Augustus? Kortom er is sprake van een verregaande rituele reductie van het feest onder Augustus, en dat heet dan „restauratie”: tot meerdere eer van de „Hirtengott”.

3. Hiermee hebben we tevens de *terminus post quem* van het herstelde feest: 12 v.C., terwijl Dionysius Halicarnassensis ons al de *terminus ante quem* heeft gegeven: 7 v.C. Deze periode is inderdaad cruciaal voor de definitieve vormgeving van de keizer-cultus. Men denke slechts aan de bouw van de z.g. Ara Pacis en de re-organisatie van de Compitalia-cultus die beide eveneens in dezelfde periode vallen en die vorm en inhoud van de keizer-cultus voor eeuwen hebben bepaald. De Lupercalia behoren innig bij de keizerlijke ideologie van het principaal, zoals de senatoren van het jaar 495 nog steeds meenden te weten: voor het Openbaar Welzijn. Maar aangezien er toen geen Romeinse keizer meer in Rome was, vond de Paus het welletjes met het feest. Sindsdien is er trammelant over Ovidius’ vermelding van de *flamen Dialis*.

Met dit nummertje puzzle-legwerk zijn bepaald niet alle vragen en raadsels rondom de Lupercalia opgelost. Het sluit echter wel veel beter aan bij de theorie van Dumézil e.a. – dat het feest oorspronkelijk een kroningsceremonieel zou zijn geweest – dan bij de theorie van Rose – de ontdekker van het „Romeinse mana” – dat het feest oorspronkelijk niets met een bepaalde godheid te maken zou hebben gehad, omdat er toen nog geen goden waren. Het lijkt te maken te hebben zowel met de idee van monarchie als met de goddelijke garant van de vruchtbaarheid. Sinds Augustus was die garant de keizer: eenvoudig alles in één. Evenzo was Faunus tot god en koning verklaard. Geïdentificeerd met Pan is hij de ideale „Hirtengott” – en men denkt dan gemakkelijk aan de Goede Herder – van de Augusteïsche en latere bucolische poëzie. Eigenlijk weer zo’n verschijningsvorm van de goddelijke keizer. Ook Faunus kreeg een nieuwe image, vooral door toedoen van Horatius⁸. Natuurlijk werd hij later de duivel.

's-Gravenhage
Saffierhorst 174

A. W. J. HOLLEMAN

- ¹ Wissowa wordt hierin nog steeds geciteerd door F. Altheim, Röm. Rel.², 1956, II p. 99-100. J. Bayet, Hist. Rel. Rom., spreekt van „L'inflexion augustéenne de la religion romaine”.
- ² A commentary on Horace Odes Book 1, 1971, p. 21.
- ³ Voor dit feest zie o.a. Hermeneus, juni 1972.
- ⁴ Mnemosyne. 1933, p. 385-402. R. sprak graag van O.'s „blunders”!
- ⁵ H. Le Bonniec. Ovide, Les Fastes Livre II, 1969.
- ⁶ Cicero's beschrijving *nudus-unctus-ebrius* (van Antonius in 44) suggereert dat de naaktheid gevolg was van de unctie, een welbekend krachtig tovermiddel, en juist daarom totaal. Nog Lactantius, Div. Inst. 1.21.45, wist van het samengaan van deze naaktheid met unctie.
- ⁷ Der Anspruch des Dichters in Vergils Georgica, 1972, p. 93.
- ⁸ Vgl. ook mijn Horace and Faunus: Portrait of a *nympharum fugientum amator*, in Ant. Class. 1972 fase. 2. Wanneer Altheim echte religiositeit waarneemt omdat „cultus en poëzie de goden geheel onbevangen nemen voor wat ze zijn: goddelijke machten” – dan vergeet hij dat zij geen andere kant uit konden. Zie Ovidius! Lucretius en Cicero waren de laatste filosofen. Horatius vlucht in een identificatie met Faunus.

De vertaalfout van de Ene Letter. (Vergilius)

Was ist das schwerste von Allem?
Was dir das leichteste dünckt!
Mit den Augen zu sehen
Was vor den Augen dir liegt.

Goethe

Degene die het meest onwaar-schijnlijke, en tevens het meest gemakkelijke boek zou schrijven, zou de leraar zijn, die een uitvoerige bloemlezing uitgaf van de foutieve vertalingen, die hem bij huiswerk en bij proefwerk aan de lopende band worden aangeboden.

Een prachtig voorbeeld biedt de volgende vertaling van Vergilius' Aeneïs Boek IV 569, waar Aeneas in een droom door Mercurius wordt opgeroepen om zijn verblijf bij Dido af te breken en snel onder zeil te gaan.

Heia, age rumpe moras! – De leerling las *mores* en vertaalde: „Kom, vooruit, maak inbreuk op de zeden!”

Een vergissing die des te meer humoristisch aandoet, omdat het vers vervolgt: „*Varium et mutabile semper femina.*”

Het is een sprekend voorbeeld van de zo vaak voorkomende foutieve lezing van DE ENE LETTER.

Andere foutieve vertalingen ontstaan door verwisseling met woorden, die een aantal dezelfde letters hebben. Of ook wel woorden, die letterlijk hetzelfde geschreven worden als een Nederlands óf een buitenlands woord. Soms ook is de oorzaak een verkeerde keuze uit meerdere betekenissen, die een zelfde woord kan hebben; *habere* hebben en houden; *gratus*: aangenaam en dankbaar.

Typerend in dit opzicht is de vertaling van een passage van de Aeneïs uit het negende Boek 320–332. Het is de *passus* waarin verhaald wordt van de nachtelijke sluiptocht door Nisus en Euryalus ondernomen in het kamp der Rutuliërs.

De hiervan gemaakte vertaling leverde een aantal fouten op, die alle uit één van de aangegeven oorzaken zijn te verklaren.

317 *corpora fusa vident, arrectos litore currus,*

318 *inter lora rotasque viros, simul arma iacere*

zij zien de mannen liggen onder *de lorren* en de wielen.

- 320 „Euryale, *audendum* dextra; nunc ipsa vocat res.
 321 Hac iter est. Tu, ne qua manus se attollere nobis
 a tergo possit, *custodi* et *consule* longe;
 haec ego vasta dabo et lato te limite ducam.”
 320 „Je moet eens naar rechts luisteren, Euryalus”. De ENE LETTER:
audendum en *audiendum*,
 322 „Kijk jij uit naar de wachten en de consuls.”
custodi et *consule* longe (*custodes* et *consules*).
 323 Haec ego vasta dabo et *lato te limite* ducam.
 „Ik zal je voeren langs de zijde en de grens.” (*latus* substantief en
latus adjectief).
 324 Sic memorat vocemque premit; simul ense superbum
 Rhamnetem aggreditur, qui forte, tapetibus *altis*
 extractus, toto proflabat pectore somnum.
 . . . „Rhamnes, die daar juist uitgestrekt op *oude* kleden” etc.,
 (*altus* van Duits: *alt*). Een vaak voorkomende fout.

De aardigste variatie van vertalingen levert het woord *nactus* van vers 331.

- 330 *armigerumque* Remi premit *aurigamque* sub ipsis
 331 *nactus* equis, ferroque secat *pendentia* colla.
 „Hij doodt de wagenmenner *geboren* onder de paarden.”
 „Hij doodt de wagenmenner *naakt* onder de paarden.” Weer de
 fout van de ENE LETTER. – En de gelijkenis van het Neder-
 landse woord.

Men vindt de leesfouten te kust en te keur. – We geven hier uit verschillende Boeken de volgende voorbeelden:

- III 198 *Involvere* diem *nimbi*.
 De watemimphen spinnen de dag! (*nimbi* – *nymphae*)
 IV 577 *imperioque* iterum *paremus* *ovantes*: „en *als schapen* gehoor-
 zamen wij wederom aan uw bevel!” (*ovare* – *oves*)
 IV 578 *adsis* o, *placidusque* *iuves*: moogt gij aanwezig zijn, o vrien-
 delijke jongeling (*juvenes*).
 I 431/2 *cum gentis* *adultos* / *educunt* fetus: wanneer zij de kinderen
als echtbrekers met hun volk naar buiten voeren! (*adultus* –
adulter).
 VII 65 *Huius* *apes* *sumum* *obsedere* *apicem* *trans* *aethera* *vectae*:
 een troep *apen* door de lucht gevoerd, zette zich neer op zijn
 top. Een bijna te verwachten fout!

Als in Boek I Venus, in de gestalte van een jageres zich jaan Aeneas vertoont, lezen we in vers 319/20:

venatrix, dederatque comam diffundere ventis, / nuda genu.
. . . En zij had gegeven hoofdhaar van de wind te gieten over haar ontblote knie! (ventis – venti).

Over het bezoek van Aeneas bij de Sibylle:

VI 45 Ventum erat ad limen, cum virgo etc.

„Er woei een windje langs de kust.” (limen – litus; ventum – ventus)

Ook bij vertaling van andere schrijvers, komen dergelijke ENE-LETTER-fouten voor.

In Tacitus' Germania cap. 21:

Victus inter hospites comes. Hier gaat het eigenlijk om de verkeerde keuze van de betekenis van een gelijkkluidend woord. Ook meermalen een bron van vergissingen.

„Een overwonnen mens is tussen zijn gastheren een gezelschap.”

In de Agricola cap. 6 (Over de geboorte van Agricola's dochter):

Auctus est ibi filia: Daar is hij geholpen door zijn dochter (auxilium).

In Historiae I 20, waar het gaat over de grenzeloze verkwistingen van Nero, zegt Tacitus: – Bis et vicies milies sestertium donationibus Nero effuderat. – „22000 keer had Nero door schenkingen een sestertie verkwist!” (*sestertium – sestertiam*).

Waar gegist wordt over de vermoedelijke opvolger van Nero werden de kansen van Otho gesteund door de mathematicus Ptolemaeus, die: coniectura et rumore senium Galbae et iuventam Othonis computantium persuaserat *fore* ut in imperium adscisceretur. Annalen I, 33.

. . . „hadden hem overtuigd *op de markt*” (*fore – foro*).

Over het huwelijk van Germanicus met Agrippina lezen we in Ann. I, 33:

Neptem eius (nl. van Augustus) in matrimonio pluresque ex ea liberos habebat. „En hij hield diens kleindochter Agrippina en verscheidene kinderen uit haar in een huwelijk aan zich verbonden”!

De verkeerde betekenis gekozen tussen hebben en houden.

Dat de ENE-LETTER-fout het vaakst voorkomt in Vergilius-vertalingen, zal wel zijn om het feit, dat Vergilius over zulk een uitgebreid vocabularium beschikt.

Het zal een steeds voortdurende inspanning blijven, – tot aan het eindexamen toe –, de leerlingen *te leren lezen, wat er staat* ¹.

Het klinkt paradoxaal, maar het is in zekere zin een (schrane) troost bij het corrigeren de ENE-LETTER-fout te ontdekken. Dan weet je tenminste, hóe die dwaze vertaling is ontstaan. Zonder deze ontdekking, zou je helemaal aan de verstandelijke vermogens van de vertaler moeten gaan twijfelen.

Bij de telkens terugkerende ontsporingen moeten wij intussen voor ogen houden, dat deze accuratesse die wij van de leerlingen vragen, „das schwerste von allem ist”. Niet alleen voor jeugdige leerlingen, maar voor ieder van ons. „Mit den Augen zu sehen, was vor den Augen uns liegt.”

Hoe vaak betrappen wij ons zelf op drukfouten, die wij bij een correctie van drukproeven over het hoofd hebben gezien; of op een schrijffout, die wij nog vonden bij het overlezen van een brief, alvorens haar te verzenden.

Even belangrijk wellicht als het leren lezen wat er staat, is: de leerlingen te leren, *zich bewust rekenschap te geven van hetgeen zij zelf neerschrijven*. De foutieve vertaling, die zij geven is vaak zo dwaas en zo zeer in strijd met de context, dat de onzin ervan hun direct in de ogen zou moeten springen, als zij zich ook maar éignszins zouden inleven in de tekst en in het verhaal, dat zij aan het vertalen zijn. – Maar steekproeven tonen aan, hoe zelden dit het geval is. – Als je bij het inleveren van een vertaling vraagt: „Wat stond er nu eigenlijk in dit verhaal”, dan blijft menigeen totaal het antwoord schuldig!

Er is geen liefhebberij of belangstelling voor „het werk” dat zij moeten maken.

Het gaat zo machinaal als bij de handbeweging van een werkman aan de machine. De geest, het hart is er niet bij. Wat als denkoefening bedoeld was, is automatisch geweest; veel handbeweging tussen bladzijden van het woordenboek en veel geschrijf op een stuk papier. Zijn gedachten, zijn geest, zijn ziel, hijzelf is er niet bij betrokken geweest. Hij heeft een rij woorden achter elkaar gelegd, zoals een metselaarsjongen een rij stenen.

Augustinus schrijft het zo kernachtig in zijn *Confessiones*, als hij terugdenkt aan de studiejaren van zijn jeugd.

„Maiorem habet vim ad descendum libera curiositas, quam metuculosa necessitas.” (Conf. I, 14).

De vrije interesse, (de spontane belangstelling, de persoonlijke lief-

hebberij) is van groter invloed voor de studie, dan de van vrees vervulde dwang omdat men leren moet.

„Nemo enim invitus bene facit, etiam si bonum est quod facit.”
(Conf. I, 12).

Niemand immers, die iets met tegenzin doet, doet het goed, ook al is het goed, wat hij doet.

Men zegt wel eens: „Ik heb een hele tijd op die vertaling zitten broeien”. Velen weten niet hoeveel waarheid zij hiermee zeggen; en hoe juist het beeld gekozen is, dat zij gebruiken. Een vertaling, die moeilijk is, moet inderdaad uitgebreed worden. Wie de eierschaal van de woorden te haastig en te ruw openbreekt, verwoest het leven, dat erin verborgen zat. Wie rustig tijd neemt, wie het licht van zijn verstand laat schijnen over de gesloten omhulsels, wie met warmte en toewijding, de gedachten koestert, welke los moeten komen uit de schalen van de woorden, die ziet van zelf tenslotte de woorden openvallen.

Nieuw leven is nog nooit gewekt, tenzij door geduld en toewijding en koestering. Wie ooit vertalen leren wil, moet van het vertalen leren houden. Vertalen is bij uitstek een werk van liefde en toewijding.

Nijmegen
Houtlaan 4

J. DE VREESE

¹ Een klein, maar effectief hulpmiddel kan zijn de leerlingen door de jaren heen een lange lijst van zgn. „duplicaten” te laten leren, zo dat ze gewaarschuwd zijn tegen mogelijke vergissingen: carus en clarus, vallis en vallus, augustus en augustus enz.